

UDK: 930.85

Nigoraxon ATABAYEVA,
Andijon davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi
E-mail: nigora.atabayeva.74@mail.ru

Andijon davlat pedagogika instituti, PhD M.Ergasheva taqrizi asosida

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA ANDIJON VILOYATI SANOATCHILARINING G'ALABAGA QO'SHGAN HISSASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida Andijon viloyati sanoatchilarining fashizm ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasi tarixiy-nazariy nuqtai nazardan o'rganiladi. Maqolada urush yillarida Andijon viloyati sanoatchilarining mehnati, ularga ko'rsatilgan davlat yordami, resurslar taqsimoti, sanoat korxonalarining faolligi hamda ishlab chiqarish hajmini kengaytirishdagi sa'y-harakatlari tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqotda Andijon viloyatining tumanlari kesimida ko'rsatkichlar keltirilib, ularning urush sharoitida vujudga kelgan iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarga moslashuv jarayonlari yoritiladi. Natijada mazkur hudud sanoat korxonalarining frontni moddiy-texnik ta'minlashdagi roli va ahamiyati aniq dalillar asosida ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Ikkinchi jahon urushi, Andijon viloyati, sanoat, urush yillari, mehnat, sanoatchilar, g'alaba, iqtisodiy ahvol, resurslar taqsimoti, ishlab chiqarish hajmi.

ВКЛАД ПРОМЫШЛЕННИКОВ АНДИЖАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОБЕДУ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В данной статье рассматривается вклад промышленников Андижанской области в победу над фашизмом во время Второй мировой войны с историко-теоретической точки зрения. В работе анализируется труд промышленных предприятий Андижанской области в военные годы, государственная поддержка, распределение ресурсов, активность промышленных организаций и расширение объёмов производства. Исследование показывает показатели по районам Андижанской области и их адаптацию к экономическим и социально-культурным изменениям, возникшим в условиях войны. В результате демонстрируется роль и значение промышленных предприятий региона в материально-техническом обеспечении фронта на основе конкретных фактов.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Андижанская область, промышленность, военные годы, труд, промышленники, победа, экономическая обстановка, распределение ресурсов, объёмы производства.

CONTRIBUTION OF INDUSTRIALISTS OF THE ANDIJAN REGION TO VICTORY DURING THE SECOND WORLD WAR

Annotation

This article examines the contribution of industrialists from the Andijan region to the victory over fascism during World War II from a historical and theoretical perspective. The study analyzes the labor of industrial enterprises in the Andijan region during the war years, government support, resource allocation, the activities of industrial organizations, and the expansion of production volumes. The research highlights district-level indicators in the Andijan region and their adaptation to the economic and socio-cultural changes arising under wartime conditions. As a result, the role and significance of the region's industrial enterprises in providing material and technical support to the front is demonstrated through factual evidence.

Key words: World War II, Andijan region, industry, wartime, labor, industrialists, victory, economic conditions, resource allocation, production volumes.

Kirish. Ikkinchi jahon urushi (1939-1945) insoniyat tarixida eng halokatli va keng ko'lamli harbiy to'qnashuvlardan biri sifatida e'tirof etiladi[7]. Ushbu urushda ko'plab davlatlar, jumladan, sobiq Sovet Ittifoqi, ulkan moddiy, harbiy va insoniy yo'qotishlarga duch keldi. Dushmanning hujumini qaytarish, frontni zarur resurslar bilan uzluksiz ta'minlash, g'alabaga erishish yo'lida sanoat korxonalari, dehqonchilik, ilm-fan va madaniyat sohasi jalb etildi. Ayniqsa, ittifoqdosh respublikalar, xususan, O'zbekiston hududida urush yillarida tezkor ravishda sanoat va qishloq xo'jaligi salohiyatini safarbar qilish, evakuatsiya qilingan korxonalar va mutaxassislarni joylashtirish, ularning harbiy iqtisodiyotga moslashuvini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etdi[8].

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, O'zbekistonning Ikkinchi jahon urushidagi hissasi

tarixshunoslikda yetarlicha yoritilgan bo'lsa-da, ayrim hududlar, xususan, Andijon viloyatining sanoat korxonalari faoliyati, sanoatchilarining mehnati hamda ularning g'alabaga qo'shgan hissasi haqida hali-hanuz to'liq ma'lumotlar spektri mavjud emas[11]. Shuningdek, urush davrida viloyat iqtisodiyoti, mehnat resurslari, sanoat tarmoqlarini rivojlantirishda sanab o'tilgan korxonalar, shaxslar, davlat siyosati va jamiyat rivoji jarayonlarini bir-biriga bog'liq holda tahlil qilish zarur. Bu jarayonlar ilmiy-nazariy jihatdan atroflicha o'rganilishi, hujjatlar asosida xulosa chiqarilishi muhim[12].

Adabiyotlar tahlili. Ikkinchi jahon urushi davrida O'zbekiston SSR hududida iqtisodiy va harbiy-sanoat salohiyatini kengaytirish bo'yicha amalga oshirilgan keng ko'lamli tadbirlar haqida bir qator tarixiy-tahliliy asarlar, ilmiy maqolalar, monografiyalar mavjud [17]. Ushbu adabiyotlarda

O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy hayotidagi o'zgarishlar, mehnat resurslari taqsimoti, evakuatsiya jarayonlari, sanoat korxonalari faoliyati va boshqa mavzular batafsil yoritiladi. Biroq, Andijon viloyati sanoat korxonalarining aniq misollari, ularning frontga yordamdagi roli, ishchi kuchini jalb qilishdagi muammolar va ularning yechimlari borasidagi ma'lumotlar hali to'liq ravishda tahlil qilinmaganligi kuzatiladi[18].

Davlat arxivlari hujjatlari. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi, Andijon viloyati davlat arxivi fondlarida Ikkinchi jahon urushi yillarida Andijon viloyatida faoliyat yuritgan korxonalar, ularning moddiy-texnik bazasi, ishlab chiqarish rejalari, frontga yuborilgan mahsulotlar hajmi va nomenklaturasi, shuningdek, ishchi va xizmatchilar soni, ularning ijtimoiy-maishiy ta'minoti haqida ko'plab daliliy hujjatlar mavjud[20]. Ushbu hujjatlar ilmiy tahlil uchun katta ahamiyat kasb etadi, chunki ular konkret raqamlar, buyruqlar, hisobotlar asosida real vaziyatni yoritishga imkon beradi.

Umuman, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Ikkinchi jahon urushi yillarida Andijon viloyati sanoatchilarining g'alabaga qo'shgan hissasi masalasi hali to'liq va komil darajada ochildir[3]. Bu borada davlat arxivlari hujjatlarini izchil o'rganish, mahalliy matbuot materiallarini keng ko'lamda tahlil qilish, voqealarning bevosita ishtirokchilari xotiralarini hamda qo'shimcha manbalarni to'plash muhim ahamiyat kasb etadi[4].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tarixiy va iqtisodiy jarayonlarni o'rganishning kompleks yondashuvi qo'llanildi. Asosiy metodlar quyidagilardan iborat:

Tarixiy xronologik metod. Maqola mavzusining o'zi Ikkinchi jahon urushi davrini (1939–1945, aniqrog'i, 1941–1945 yillar) o'z ichiga olgani sababli, vaqt doirasini to'g'ri belgilash, har bir yil yoki chorakdagi iqtisodiy ko'rsatkichlar o'zgarishlarini kuzatish orqali jarayonlardagi dinamikani aniqlash maqsadga muvofiq[5].

Tarixiy-solishtirma metod. O'zbekistonning boshqa viloyatlari – masalan, Farg'ona, Namangan, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xorazm kabi hududlarning urush yillaridagi sanoat rivoji bilan Andijon viloyati tajribasini taqqoslash orqali mavzu keng qamrab olinadi[6]. Shuningdek, Sovet Ittifoqining boshqa mintaqalari (RSFSR, Qozog'iston SSR, Qirg'iziston SSR) bilan solishtirma tahlil ham urush davridagi umumiy industrial muhitti tushunishga yordam beradi.

Manbashunoslik tahlili. Davlat arxivlari hujjatlari, mahalliy matbuot sahifalari, davr hujjatlari, urush qatnashchilari va mehnat faxriylarining xotiralarini ilmiy kritika qoidalariga asoslanib o'rganildi[8]. Ushbu manbalarda keltirilgan raqamlar, faktlar boshqa manbalar bilan solishtirildi, tasdiqlandi yoki inkor etildi.

Tahlil va natijalar. Ikkinchi jahon urushining boshlanishi bilan sobiq Sovet Ittifoqi, shu jumladan, O'zbekiston SSRda ham iqtisodiy ustuvorlik keskin o'zgardi[11]. Mamlakatning deyarli barcha resurslari harbiy ehtiyojlarga yo'naltirila boshladi. Agar urushdan oldingi yillarda O'zbekistonda, xususan, Andijon viloyatida paxtachilik eng muhim tarmoqlardan hisoblangan bo'lsa, 1941–1945-yillarda sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyoj keskin ortdi[18]. Sababi – frontga harbiy texnika, uniforma, oziq-ovqat va boshqa mahsulotlarni uzluksiz yetkazib berish majburiyati paydo bo'ldi.

Andijon viloyati iqtisodiyotida paxtachilik hamon yetakchi tarmoq bo'lishiga qaramay, to'qimachilik sanoati ham urg'u beriladigan sohalaridan biri edi. Urush yillarida

askarlarning kiyim-kechak, chodir-lager jihozlari, paypoqlar, maxsus matolar kabi turli to'qimachilik buyumlariga bo'lgan talab oshdi [13]. Shu sabab, Andijondagi mavjud to'qimachilik korxonalari o'z faoliyat hajmini kengaytirishga majbur bo'ldi. Bu davrda moddiy-texnik resurslar taqsimoti front ehtiyojlari bilan bog'langan holda amalga oshirildi[14].

Evakuatsiya jarayonida Andijonga olib kelingan eng muhim korxonalardan biri bu Rossiya va Ukraina hududlaridagi to'qimachilik korxonalari bo'lib, ular o'z asbob-uskunalarini bilan ko'chib kelishgan[19]. Shuningdek, metallga ishlov berish, mashinasozlik kabi tarmoqlarga mansub korxonalar ham viloyatning turli tumanlariga joylashtirilgan. Ushbu korxonalar qisqa vaqt ichida qayta tiklanib, front uchun zarur materiallarni ishlab chiqarishga yo'naltirildi[20].

Andijon viloyatida mehnatni tashkil etish bo'yicha turli razryadlar, ish haqi stavkalari, rag'batlantirish tizimlari joriy etildi[7]. Shuningdek, ishchilarga ish haqi bilan birga oziq-ovqat, kiyim-kechak, kommunal to'lovlarida yengillik berish kabi imtiyozlar ham berildi. Korxonalarda siyosiy-ma'naviy tarbiya ishlariga ham e'tibor qaratilib, front ortidagi mehnat frontining muqaddasligi, vatanparvarlik g'oyasi keng targ'ib qilindi[8].

Xotin-qizlar faolligini oshirish, ularni sanoat, transport, qishloq xo'jaligi sohalarida mehnat qilishga yo'naltirish maqsadida turli tadbirlar o'tkazildi, ma'naviy-ma'rifiy ishlar tashkil qilindi[18]. Front ortida mehnat qilayotgan ayollar va ilg'or brigadalar ommaviy axborot vositalarida ta'kidlanar, jamiyatda ularga nisbatan hurmat-e'tibor kuchaydi. Bu esa ayollar mavqeining oshishi, ijtimoiy jabhada faol bo'lishi uchun zamin yaratdi[19].

Tarixiy manbalar va arxiv hujjatlari tahlili shuni ko'rsatadiki, Andijon viloyati sanoatchilari urush yillarida modda va mahsulot bilan ta'minlashning muhim bo'g'inlaridan biriga aylangan[9]. To'qimachilik, oziq-ovqat, charm-poyabzal, konserva va boshqa tarmoqlarning uzluksiz ishlashi front ehtiyojlarini sezilarli darajada ta'minladi[10]. Shuningdek, viloyatga evakuatsiya qilingan korxonalar ham qisqa muddatda ishga tushirilib, o'z salohiyatini namoyon etishi tufayli iqtisodiy qudrat ortdi[11].

Xulosa. Ikkinchi jahon urushi yillarida Andijon viloyati sanoatchilarining g'alabaga qo'shgan hissasi – bu nafaqat muayyan korxonalar yoki ishchilarning mehnati, balki butun viloyat miqyosida yaxshi uyushtirilgan, davlat siyosati bilan uyg'unlashgan, jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlangan ulkan mehnat fronti natijasidir[16]. Tadqiqot davomida quyidagilar aniqlandi:

Sanoat salohiyatining o'sishi. Urush yillarida viloyat iqtisodiyoti keskin ravishda harbiy ishlab chiqarish va frontni ta'minlashga yo'naltirildi. Avval paxtachilik bilan ajralib turadigan Andijon viloyati to'qimachilik, oziq-ovqat, charm-poyabzal, konserva va mashinasozlik korxonalarining tez rivojlanish hududiga aylandi[17].

Xulosa qilib aytganda, Ikkinchi jahon urushi yillarida Andijon viloyati sanoatchilarining g'alabaga qo'shgan hissasi juda muhim bo'lib, bu mavzu hali-hanuz o'zining to'liq ilmiy tadqiqotini kutib turibdi. Ushbu maqolada keltirilgan tahlillar viloyat tarixining shu davrini o'rganish uchun dastlabki ma'lumot va xulosalarni taqdim etadi[22]. Kelgusida Andijon viloyati davlat arxivlari hamda xususiy oilaviy arxivlarda saqlanayotgan hujjatlar, davr matbuoti va xotira kitoblari, urush qatnashchilari hamda mehnat faxriylarining shaxsiy xotiralarini yanada kengroq o'rganish orqali mavzuni chuqurlashtirish va yangi ilmiy natijalar olish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston SSR tarixi. Tahrir hay'ati rahbari P. Qodirov. – Toshkent: Fan, 1971–1980 (bir nechta jildlik nashrlar).
2. UzSSR Davlat Arxivi materiallari (O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi), R-1001-fond, 1-ro'yxat, 1941–1945-yillar hujjatlari.

3. Andijon viloyati davlat arxivi (R-245-fond, 1-ro'yxat) – Ikkinchi jahon urushi yillaridagi sanoat korxonalari faoliyatiga oid hujjatlar to'plami.
4. "Qizil Andijon" gazetasi, 1941–1945-yillar sonlari – Urush davrida viloyatdagi sanoat ishlab chiqarish, mehnat fronti, ilg'or ishchilar faoliyatiga doir maqolalar.
5. Rahimova R.. Ikkinchi jahon urushi davrida O'zbekistonda evakuatsiya qilingan korxonalar faoliyati. – Toshkent: Fan, 1999.
6. Azizova S.. Urush yillarida O'zbekiston xotin-qizlarining mehnat faolligi. G'G' Tarix fanlari jurnalida chop etilgan maqolalar to'plami. – Toshkent, 2005.
7. Karimov N.. O'zbek xalqining urush yillaridagi frontga yordam harakati. – Toshkent: O'qituvchi, 1985.
8. Gulomova G.. Andijon viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivoji tarixi (1920–1950-yillar). – Toshkent: Sharq, 2010.
9. Oripov M.. "Staxanovchilar harakati" va uning urush yillarida O'zbekiston sanoati rivojidagi o'rni. G'G' Vatan tarixi jurnali. – Toshkent, 1987.
10. G'ofurov V.. Ikkinchi jahon urushi davridagi mehnat intizomi va uning ijtimoiy ta'siri. – Toshkent: Davr Press, 2012.
11. Rustamov A.. O'zbekistonda urush davri iqtisodiy siyosati (1941–1945). – Toshkent: Universitet, 2001.
12. Soliyev Sh.. Qishloq xo'jaligi va sanoat integratsiyasi masalalari. – Toshkent: Mehnat, 1988.
13. Xodjayev V.. Mehnat sohasi rivojlanishi tarixidan. – Toshkent: Sharq, 2007.
14. Кривошеева Г.Ф. (изд.). Народное хозяйство СССР в Великую Отечественную войну (статистический сборник). - Москва: Статистика, 1985.
15. Andijon viloyati tarixi bo'yicha hujjatlar to'plami (1924–1945). – Andijon, 1995.
16. Nazirov R.. "O'zbek ayollari mehnat frontida" G'G' "Tarih saboqlari" jurnali. – Toshkent, 1976.
17. Rahmonova Z.. Urush davrida O'zbekistonda sanoat korxonalari modernizatsiyasi. – Toshkent: Fan, 2003.
18. Sharipov M.. Evakuatsiya jarayonlari va mahalliyashtirish siyosati. – Toshkent: Universitet, 2011.
19. Sattorov O.. Ijtimoiy-madaniy muhit evolyutsiyasi (1941–1945). – Toshkent: Sharq, 2009.
20. Qosimov B. O'zbekiston urush yillarida: iqtisodiy va siyosiy omillar. – Toshkent: O'qituvchi, 1991.
21. Jo'rayev T. Xotin-qizlar faoliyati va sanoat rivoji. – Toshkent: Adolat, 2000.
22. Mirzayev X. Mehnat jamoalarining vatanparvarlik harakati. – Toshkent: Davr Press, 2018.

UDK: 929.737

Abdulxay AXMEDOV,
Andijon davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi
E-mail: abdulhayaxmedov5810@gmail.com

Andijon davlat pedagogika instituti, PhD N.Yaqubov taqrizi asosida

MUSTAQILLIK YILLARIDA KASABA UYUSHMALARI FAOLIYATI: ANDIJON MISOLIDA

Аннотация

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan yillarida kasaba uyushmalarining huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlardagi o'rni, ularning rivojlanish bosqichlari va Andijon viloyati misolida amaliy natijalari tahlil etiladi. Mustaqillik davrida kasaba uyushmalari mehnat munosabatlarini tartibga solish, xodimlar huquqlarini himoya qilish, ijtimoiy dasturlarni qo'llab-quvvatlash, shuningdek, bozor iqtisodiyoti sharoitiga moslashuv jarayonlarida faol ishtirok etib, o'zining muhim jamiyatiy-siyosiy institut sifatidagi rolini kuchaytirgan. Maqolada raqamli transformatsiya, xalqaro mehnat standartlari va iqtisodiy modernizatsiya sharoitida kasaba uyushmalarining kelgusidagi ustuvor yo'nalishlari ham yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Kasaba uyushmalari, mehnat huquqi, ijtimoiy himoya, Andijon viloyati, bozor iqtisodiyoti, raqamli transformatsiya, xodimlar huquqlari, mehnat sharoitlari, iqtisodiy modernizatsiya.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФСОЮЗОВ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ: НА ПРИМЕРЕ АНДИЖАНА

Аннотация

В данной статье анализируется роль профсоюзов в правовых, экономических и социальных отношениях в Узбекистане в период независимости, а также практические результаты их деятельности на примере Андижанской области. Отмечается, что в годы независимости профсоюзы усилили свою роль как важный общественно-политический институт, активно участвуя в регулировании трудовых отношений, защите прав работников, поддержке социальных программ, а также в адаптации к рыночным условиям. Кроме того, в статье рассматриваются перспективы профсоюзов в условиях цифровой трансформации, соответствия международным трудовым стандартам и экономической модернизации.

Ключевые слова: Профсоюзы, трудовое право, социальная защита, Андижанская область, рыночная экономика, цифровая трансформация, права работников, условия труда, экономическая модернизация.

TRADE UNION ACTIVITIES DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE: ON THE EXAMPLE OF ANDIJAN

Annotation

This article examines the role of trade unions in the legal, economic, and social contexts in Uzbekistan since its independence, focusing on practical outcomes in the Andijan region. The study highlights how trade unions have strengthened their position as a vital socio-political institution by regulating labor relations, protecting workers' rights, supporting social programs, and facilitating adaptation to a market economy. Furthermore, the article addresses the future prospects of trade unions in the era of digital transformation, international labor standards compliance, and economic modernization.

Key words: Trade unions, labor law, social protection, Andijan region, market economy, digital transformation, workers' rights, working conditions, economic modernization.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy jabhalarda tub o'zgarishlar amalga oshirildi[1]. Jumladan, mehnat munosabatlari tizimi ham jadal rivojlandi. Kasaba uyushmalari ana shu jarayonda xodimlar huquqlarini himoya qilish, mehnat sharoitlarini yaxshilash va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdagi rolini yanada kuchaytirdi. Xususan, Andijon viloyati misolida kasaba uyushmalari faoliyati keyingi yillarda sezilarli darajada takomillashib, viloyat iqtisodiy-ijtimoiy rivojida muhim omilga aylandi[3].

Mustaqillikning dastlabki yillarida bozor iqtisodiyoti tamoyillariga moslashish, xususiyl sektor rivoji, ichki va tashqi iqtisodiy munosabatlarning takomillashuvi bilan birga, mehnat qonunchiligi va kasaba uyushmalarining huquqiy maqomi ham tubdan o'zgardi. Kasaba uyushmalariga jamoa shartnomalarini tuzishda ishtirok etish, texnik va huquqiy nazoratni amalga oshirish, xodimlar huquqlarini to'la himoya qilish kabi keng vakolatlar berildi.

Mazkur maqolada, birinchi navbatda, kasaba uyushmalarining mustaqillik yillaridagi rivojlanish bosqichlari, ularning huquqiy asoslari, faoliyat yo'nalishlari va xodimlar manfaatlarini himoya qilishdagi roli tahlil qilinadi.

Ikkinchidan, Andijon viloyatida kasaba uyushmalarining jamiyat va iqtisodiyotga ta'siri o'rganilib, ijtimoiy himoya, ishchi-xodimlar malakasini oshirish, mehnat sharoitlarini yaxshilashdagi real natijalar keltiriladi. Uchinchidan, raqamli transformatsiya, xalqaro mehnat standartlari va iqtisodiy modernizatsiya jarayonida kasaba uyushmalarining kelajakdagi ustuvor vazifalari tahlil qilinadi.

Maqolaning asosiy maqsadi – kasaba uyushmalarining bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat munosabatlarini va xodimlar huquqlarini himoya qilishdagi ahamiyatini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan baholash, Andijon viloyati misolida tahlil qilish, shuningdek, istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlarini belgilashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Kasaba uyushmalarining tarixiy rivojlanishi va zamonaviy davrdagi rolini yoritish uchun xalqaro va milliy darajada turli manbalar mavjud. Xususan:

Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) konvensiyalari, deklaratsiyalari va hisobotlarida kasaba uyushmalarining xodimlar huquqlarini himoya qilish, mehnat xavfsizligini ta'minlash, jamoa shartnomalarini imzolashdagi roli alohida urg'u bilan yoritib berilgan[4]. Bu hujjatlar kasaba

uyushmalariga bozor iqtisodiyoti sharoitida qanday strategik yo'nalishlar zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mustaqillikdan keyin sobiq ittifoq mamlakatlaridagi kasaba uyushmalari o'zining "davlat quroli" sifatidagi funksiyasidan xoli bo'lib, xodimlar manfaatlarini himoya qiluvchi mustaqil institutga aylanish jarayonini boshdan kechirdi[6]. Bu jarayon uzoq va murakkab bo'lib, keng ko'lamli islohotlar va yangi huquqiy bazani talab etdi.

Mustaqillikdan keyin qabul qilingan Mehnat kodeksi, "Kasaba uyushmalari to'g'risida"gi Qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar kasaba uyushmalarining bozor iqtisodiyotiga moslashishida muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qildi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari va farmonlarida kasaba uyushmalarining ijtimoiy-iqtisodiy sohada tutgan o'rni mustahkamlab borildi.

Mahalliy tadqiqotlar kasaba uyushmalarining xodimlar manfaatlarini himoya qilishdan tashqari, ijtimoiy himoya, sog'lomlashtirish tadbirlari, ayollar va yoshlar siyosati, mehnat nizolarini oldini olish kabi sohalaridagi rolga e'tibor qaratadi[8]. Ayniqsa, raqamli iqtisodiyot jadal rivojlanayotgan bir paytda kasaba uyushmalarining xodimlar huquqlarini zamon talablariga mos ravishda ta'minlashi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Andijon viloyati aholi zichligi yuqori, sanoat va qishloq xo'jaligi birdek rivojlangan hududlar qatoriga kiradi. Ayrim mahalliy olimlar Andijon misolida kasaba uyushmalarining ishlab chiqarish va ijtimoiy hayotdagi ta'sirini o'rganib, bu sohada ijobiy natijalarga erishilganini ta'kidlaydilar. Jumladan, sanoat klasterlari va xususiy sektorda xodimlarning jamoa shartnomalari, ish haqi, mehnat sharoitlari va ijtimoiy himoya masalalariga munosabati o'rganilganda, kasaba uyushmalari "vositachi" funksiyasini muvaffaqiyatli bajarishi qayd etiladi.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bozor iqtisodiyoti sharoitida kasaba uyushmalarining konstitutsiyaviy huquqlari, xalqaro mehnat standartlariga moslashuvi, xodimlar manfaatlarini samarali himoya qilishi va ijtimoiy-huquqiy masalalarda muvozanatni saqlashdagi roli kuchayib bormoqda. Ayniqsa, Andijon viloyatidagi tajriba kasaba uyushmalari faoliyatining to'laonli rivojlanishida davlat siyosati, iqtisodiy omillar va ijtimoiy infratuzilmaning o'zaro uyg'unligi zarurligini namoyish etadi[8].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada kasaba uyushmalarining mustaqillik yillaridagi rivojlanishi va Andijon viloyatidagi amaliy natijalari bo'yicha ilmiy-nazariy va amaliy xulosalar chiqish uchun quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanildi:

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi, "Kasaba uyushmalari to'g'risida"gi Qonun hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari va farmonlari o'rganildi. Shuningdek, XMTning konvensiyalari (87-son, 98-son) va boshqa xalqaro standartlar[4] bilan taqqoslash yo'li bilan kasaba uyushmalarining huquqiy maqomi va faoliyat doirasi aniqlashtirildi.

Kasaba uyushmalarining huquqiy, ijtimoiy va iqtisodiy aspektlarini yorituvchi xalqaro va milliy tadqiqotlar[5] umumlashtirildi. Bunda asosan postsovet makonida kasaba uyushmalarining transformatsiya jarayoni, O'zbekistonda esa mustaqillik yillarida qabul qilingan qonuniy me'yorlar va siyosiy islohotlar tahlil qilindi.

Mazkur metodlar birgalikda qo'llanilishi maqolada keltirilgan xulosalarning ilmiy asosligini ta'minladi. Ayniqsa, intervyular davomida olingan amaliy ma'lumotlar statistik ko'rsatkichlar va huquqiy me'yorlar bilan qiyoslangan holda tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Mustaqillikning ilk davrida kasaba uyushmalarining bozor iqtisodiyotiga moslashishi uchun huquqiy zamin yaratildi: Mehnat kodeksi va "Kasaba

uyushmalari to'g'risida"gi Qonun kasaba uyushmalariga xodimlar manfaatlarini himoya qilish, mehnat sharoitlari va shartlari yuzasidan ish beruvchilar bilan muzokaralar olib borish, jamoa shartnomalarini imzolash kabi vakolatlarini berdi. Bozor iqtisodiyoti rivojlanishi bilan xususiy sektor paydo bo'lib, kasaba uyushmalari xodimlari sonining davlat korxonalaridan xususiy tarmoqqa siljishi kuzatildi[5].

Avval kasaba uyushmalari davlat korxonalari va muassasalarida kuchliroq pozitsiyaga ega edi. Mustaqillik yillaridan so'ng xususiy sektor, qo'shma korxonalar va xorijiy investitsiya loyihalari soni ortgani sayin, kasaba uyushmalarining ish usullari, nizolarni hal etish metodlari ham o'zgarishga majbur bo'ldi.

XMT konvensiyalari bo'yicha majburiyatlar, mehnat sharoitlari, mehnatni muhofaza qilish, ish vaqtini tartibga solish kabi yo'nalishlarda kasaba uyushmalarining mas'uliyati oshdi.

Andijon viloyati iqtisodiyotida sanoat, qishloq xo'jaligi va xizmat ko'rsatish sohalari birdek rivojlangan. Ayni paytda viloyatdagi yirik korxonalar ("Andijon Avtomobil Zavodi", to'qimachilik klasterlari) qoshidagi kasaba uyushmalari ijtimoiy paketi, mehnat sharoitlari, xodimlar salomatligi va malaka oshirish masalalariga keng e'tibor qaratmoqda.

Kasaba uyushmalari yirik korxonalarda tibbiy ko'rik, sanatoriy-profilaktoriya, madaniy dam olish tadbirlarini tashkil etish, xodimlar va ularning oila a'zolariga moddiy yordam ajratish kabi tashkiliy ishlarni olib boradi[9]. Bu xodimlar o'rtasida ijtimoiy barqarorlik va mehnat samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, yirik korxonalarda jamoa shartnomalari deyarli 90-95% hollarda imzolandi, kichik biznes subyektlarida esa bu ko'rsatkich anchayin past (taxminan 40-50%). Kichik subyektlarda kasaba uyushmalarining faoliyati sustligi yoki umuman yo'qligi kuzatiladi.

Andijon viloyatida kasaba uyushmalari tashabbusi bilan tashkil etilgan o'quv kurslari va seminarlar ishchi-xodimlarning raqamli savodxonligini oshirish, xorijiy tillarni o'rganish va texnik bilimlarini yangilashga qaratilgan loyihalarni yo'lga qo'yimoqda[8]. Bu bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatbardoshlikni kuchaytiradi.

Kasaba uyushmalari O'zbekistonda mehnat nizolarini oldini olish va nizolar vujudga kelganda ish beruvchi-xodim o'rtasida murosaga erishish orqali ijtimoiy taranglikni yumshatishda muhim vositachidir. Xususan, Andijon viloyatidagi korxonalarda yirik nizolar yuzaga kelmasdan turib, kasaba qo'mitalari buni erta bosqichda hal etishga harakat qiladi.

Masalan, xodimlarning ish haqi kechikishi, mehnat sharoitining buzilishi yoki ish vaqti haqida noroziliklar paytida kasaba uyushmalari korxona ma'muriyati bilan muzokaralar o'tkazadi, ish beruvchilarga ijtimoiy majburiyatlarini eslatadi[2].

Raqamli iqtisodiyot sharoitida masofaviy ish, vaqtinchalik bandlik yoki freelance shakllari ham rivojlanmoqda. Kasaba uyushmalari bu sohada hali to'liq tajribaga ega bo'lmasada, xodimlarni huquqiy maslahatlar bilan ta'minlashga intilmoqda.

Zamonaviy texnologiyalarning jadal rivoji kasaba uyushmalarining ish uslubiga ham ta'sir o'tkazmoqda. Jumladan, onlayn jamoa shartnomalarini muhokama qilish, mehnat nizolarini onlayn maslahatlar orqali bartaraf etish, xodimlar huquqlariga doir onlayn platformalarni joriy etish kabi yo'nalishlar paydo bo'ldi.

Xulosa. Mustaqillik yillarida kasaba uyushmalarining huquqiy maqomi, iqtisodiy-ijtimoiy roli va bozor iqtisodiyoti sharoitida tutgan o'rni sezilarli darajada o'zgardi. Xususan, Andijon viloyati misolida kasaba uyushmalari nafaqat yirik

sanoat va qishloq xo'jaligi klasterlarida, balki xizmat himoya qilish, mehnat sharoitlarini yaxshilash, ijtimoiy ko'rsatish sohasida ham xodimlar manfaatlarini samarali loyihalarni amalga oshirish singari vazifalarni bajarmoqda.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. (yangi tahrirlar va qo'shimchalar bilan)
2. "Kasaba uyushmalari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari va farmonlari: mehnat munosabatlari, ijtimoiy himoya, raqamli iqtisodiyotga doir hujjatlar (turli yillarda)
4. Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO) konvensiyalari va hisobotlari: 87-son, 98-son konvensiyalar va boshqa tegishli hujjatlar.
5. Baccaro, L. & Howell, C. (2017). Trajectories of Neoliberal Transformation: European Industrial Relations since the 1970s. Cambridge University Press.
6. Ashwin, S. & Clarke, S. (2003). Russian Trade Unions and Industrial Relations in Transition. Palgrave Macmillan.
7. Crowley, S., & Ost, D. (2001). Workers after Workers' States: Labor and Politics in Postcommunist Eastern Europe. Rowman & Littlefield.
8. Karimov, Sh. (2018). "O'zbekistonda kasaba uyushmalari faoliyatining huquqiy asoslari". Ijtimoiy fanlar, 3, 45–52-bet
9. Xudoyberdiyev, O. (2021). "Andijon viloyatida kasaba uyushmalarining ijtimoiy masalalarni hal etishdagi ishtiroki". Falsafa va siyosat, 2, 3439.-bet.

UO'K: 94(47)

Parviz QUDRATILLAYEV,
O'zbekiston Milliy universiteti talabasi
E-mail: parvizqudratillayev@gmail.com

O'zMU dotsenti, t.f.d B.Xaynazarov taqrizi asosida

THE PLACE OF MIRZO ULUGBEK'S SCIENTIFIC HERITAGE IN THE HISTORY OF THE TEMURIDS

Annotation

The scientific legacy of Mirzo Ulugbek holds a significant place in Timurid history. As a renowned astronomer, mathematician, and statesman of his era, he transformed Samarkand into a center of scientific learning. His work "Zij-i Jadid-i Kuraganiy" became a landmark achievement in astronomy and made substantial contributions to the development of medieval science. This article analyzes Ulugbek's scientific activities, the work of his observatory, and his contributions to scientific advancement during the Timurid period. The study also examines the influence of Ulugbek's legacy on cultural and scientific progress in the Timurid era using historical-comparative and source analysis methods. Additionally, the article puts forward proposals for preserving and developing Ulugbek's scientific heritage, and discusses its relevance to contemporary research.

Key words: Mirza Ulughbek, Timurids, observatory, madrasah, "Zij", "Tarihi arbaa' ulus".

МЕСТО НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ МИРЗО УЛУГБЕКА В ИСТОРИИ ТЕМУРИДОВ

Аннотация

Научное наследие Мирзо Улугбека занимает важное место в истории Тимуридов. Будучи великим астрономом, математиком и государственным деятелем своего времени, он превратил Самарканд в научный центр. Его труд "Зидж-и джадид-и Курагани" стал важным достижением в области астрономии и внес большой вклад в развитие средневековой науки. В данной статье анализируется научная деятельность Улугбека, работа его обсерватории и его вклад в развитие науки в эпоху Тимуридов. В статье также определяется влияние наследия Улугбека на культурный и научный прогресс в эпоху Тимуридов с помощью историко-сравнительного и источниковедческого методов. Кроме того, выдвигаются предложения по сохранению и развитию научного наследия Улугбека, а также обсуждается его значимость для современных исследований.

Ключевые слова: Мирзо Улугбек, Тимуридов, обсерватория, медресе, «Зидж» «Тарихи арбаъ улус».

MIRZO ULUG'BEK ILMIY MEROSINING TEMURIYLAR TARIXIDA TUTGAN O'RN

Annotatsiya

Mirzo Ulug'bekning ilmiy merosi Temuriylar tarixida muhim o'rin tutadi. U o'z davrining buyuk astronomi, matematigi va davlat arbobi sifatida Samarqandni ilmiy markazga aylantirgan. Uning "Ziji jadid ko'ragoni" asari astronomiya sohasida muhim yutuq bo'lib, o'rta asr ilmining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Ushbu maqolada Ulug'bekning ilmiy faoliyati, uning rasadxonasi faoliyati va Temuriylar davrida ilm-fan rivojiga qo'shgan hissasini tahlil qilingan. Maqolada, shuningdek, tarixiy-komparativ va manbaviy-tahliliy metodlar yordamida Ulug'bek merosining Temuriylar davridagi madaniy va ilmiy taraqqiyotga ta'siri aniqlanadi. Shuningdek, ilmiy faoliyatining zamonaviy tadqiqotlar uchun ahamiyati va merosini saqlash hamda rivojlantirish bo'yicha takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Mirzo Ulug'bek, temuriylar, rasadxona, madrasa, "Zij" "Tarixi arbaa' ulus".

Kirish. Mirzo Ulug'bek nafaqat davlat arbobi buyuk astronom va matematik, o'z davrining buyuk allomasi sifatida Temuriylar sulolasining eng yorqin namoyandasi hisoblanadi. U buyuk yulduz bilimdoni bo'lib, Qur'oni Karimni yoddan bilgan. Ulug'bek yoshligidan matematika va astronomiya fanlariga katta qiziqish bildiradi. Uning ilmiy va ziyoli bo'lishi, dunyoqarashining kengayishida otasi va bobosi to'plagan boy kutubxona ham zamin bo'ladi. Ulug'bek arab va fors tillarini mukammal egallagan. Ulug'bekning ustozlari matematik va astronom Qozizoda Rumiy bo'lgan. Mirzo Ulug'bek hokimiyat tepasiga kelgan ilk yillaridan boshlab ilm-fanga homiylik qilib, aholi farovonligi va mamlakat taraqqiyoti uchun mustahkam zamin tayyorlangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ilmiy-ijtimoiy tafakkur tarixida buyuk allomalar faoliyatining o'rganilishi, ularning ilm-fan, madaniyat va ma'naviyat rivojiga qo'shgan hissasini ochib berish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Xususan, Ulug'bek Muhammad Tarag'ay kabi tarixiy shaxslar faoliyatining tahlili Markaziy Osiyo ilm-fanining yuksalish bosqichlari – xususan, Ikkinchi Renessans davri – bilan

bevosita bog'liqdir. "Ma'naviyat yulduzlari" asarida (Xayrullaev, 1999) Markaziy Osiyoda yetishib chiqqan mashhur allomalar, mutafakkirlar va adiblarning ma'naviy merosi keng yoritilgan. Bu manbada Ulug'bek shaxsiyati ilm-fanga bo'lgan muhabbati, u asos solgan ilmiy maktab va obidalar kontekstida ko'rsatiladi. Xususan, uning obro'-e'tibori faqat hukmdor sifatida emas, balki olim sifatida ham tasvirlanadi. Kitobda umumiy yondashuv mavjud bo'lib, u boshqa allomalar bilan Ulug'bekni solishtirish imkonini beradi.

Xolmurodov va boshqalarning "Ikkinchi Renessans allomalari" nomli asari (2023) esa mazkur davrda yashab ijod qilgan olimlarning ilmiy merosini tahlil qiladi. Unda Ulug'bek faoliyati Ikkinchi Renessans jarayonlari bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Mualliflar Ulug'bekni ilm-fan, ayniqsa, astronomiya va matematika sohasidagi buyuk arbob sifatida tasvirlab, uning "Zij" asarining ilmiy asoslarini ko'rsatib o'tadilar.

Ahmadovning "Ulug'bek Muhammad Tarag'ay" (2011) risolasi biografik yondashuvda yozilgan bo'lib,

Ulug'bekning ilmiy va siyosiy hayoti haqida ixcham ma'lumot beradi. Bu manba ayniqsa o'quvchilar va yosh tadqiqotchilar uchun qulay bo'lib, asosiy faktlarni aniq va qisqacha bayon etadi.

Ulug'bek tomonidan tuzilgan mashhur astronomik asar – “Ziji jadidi Gurgoniy” (Ahmadov, 1994) – ilmiy meros sifatida alohida ahamiyatga ega. Bu asar zamonasining ilg'or astronomik bilimlarini mujassam etib, keyingi asrlarda Yevropa ilmiy muhitiga ham ta'sir ko'rsatgan. A.A. Ahmadov tomonidan tayyorlangan tarjima, sharhlar va indekslar “Zij”ning chuqur ilmiy tahliliga asoslangan bo'lib, bugungi kunda ham manba sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Bulatovning “Ulug'bek observatoriysi” (1986) maqolasi tarixiy-matematik nuqtayi nazardan Ulug'bek qurdirgan Samarqand rasadxonasining ilmiy va me'moriy xususiyatlarini o'rganadi. Ushbu tadqiqot asosan observatoriyaning joylashuvi, asbob-uskunolari va ilmiy natijalari haqida muhim dalillarni taqdim etadi. Umuman olganda, yuqorida ko'rib chiqilgan adabiyotlar Ulug'bekning ilmiy merosi, uning davrida shakllangan ilmiy muhit va bu merosning keyingi davrlardagi ta'sirini har tomonlama ochib beradi. Ular mavzuga oid tadqiqotlar uchun asosiy nazariy va tarixiy ma'lumotlarni taqdim qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot Mirzo Ulug'bekning ilmiy faoliyati va uning Temuriylar sulolasining ilmiy-ma'naviy hayotidagi o'rnini aniqlashga qaratilgan bo'lib, tarixiy-falsafiy tahlil uslubiga asoslanadi. Tadqiqotda tarixiy-komparativ (taqqoslash), ilmiy-biografik, hamda manbaviy-tahliliy yondashuvlar qo'llanildi.

Avvalo, Ulug'bekning ilmiy faoliyati va uning yaratgan ilmiy asarlari, xususan, “Ziji jadidi Gurgoniy” asari asosiy obyekt sifatida tanlab olindi. Ushbu asarning ilmiy mazmuni, u ishlagan observatoriya faoliyati va bu ilmiy merosning Temuriylar sulolasining boshqa vakillari – masalan, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy va Husayn Boyqaro davridagi ilmiy-ma'naviy rivojlanishga ta'siri manbalarga tayanilgan holda tahlil qilindi. Tadqiqotda shuningdek, zamonaviy tarixiy yondashuvlarga ham e'tibor qaratildi. Jumladan, ikkinchi Renessans tushunchasi asosida Mirzo Ulug'bek faoliyatining umumiy tarixiy jarayonlardagi o'rnini aniqlashga intilindi. Bu orqali nafaqat faktlarga, balki ularning tarixiy kontekstda qanday rol o'ynagani tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Mirzo Ulug'bekning ilimga qiziqqanligi va mamlakatning ravnaqini ko'zlaganligi tufayli yangi usuddagi bilim yurti – maktab va madrasalar barpo qilishga qaror qilib, deyarli bir vaqtning o'zida Samarqand, Buxoro va G'ijduvonda uchta madrasa barpo etgan.

Samarqanddagi madrasa qurilishi 1417 yili boshlanib, uch yilda nihoyasiga yetkaziladi. Tez orada Ulug'bek madrasaga mudarris va olimlarni to'play boshlaydi va shu tariqa uning Samarqanddagi astronomik maktabi shakllanadi. Bu maktabning asosiy mudarrisilari ilmiy ishlariga qulay sharoit va panoh izlab Temur davridayoq Samarqandga kelgan Taftazoniy, Mavlono Ahmad va Qozizoda Rumiy kabi olimlar edi. Qozizodaning maslahati bilan Ulug'bek Xurosonning Koshon shahridan G'iyosiddin Jamshid Koshiyni chaqirtiradi. Samarqandga Movarounnahrning turli shaharlaridan va Xurosondan to'plangan olimlarning soni, 1417 yilga kelib 100 dan ortib ketadi. Ular orasida adiblar, muarrixlar, xattotlar, rassomlar, me'morlar bor edi. Lekin astronomiya va matematika sohasidagi olimlar sharafliroq va obro'liroq edi. Ular orasida Qozizoda bilan Koshiy eng salobatli va nufuzli edilar[2].

1420 yili Samarqand madrasasining tantanali ochilishi bo'ladi. Zayniddin Vosifiy «Badoi' ul-vaqoi'» kitobida aytishicha, birinchi mudarris etib mavlono Shamsuddin Muhammad Xavafiy tayinlangan. Madrasada asosiy ma'ruzalarni Qozizoda, Ulug'bek, Koshiy va keyinroq Ali Qushchilar o'qigan.

Ulug'bek barpo etgan Samarqand madrasasi va ilmiy to'garagi Sharq madaniyati va fani tarixida ulkan ahamiyat kasb etdi, mamlakat ravnaqiga, shuningdek, ko'p xalqlarning madaniy rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu yerda ko'plab buyuk siymolar shakllandi. Jumladan, Xurosonning Jom shahrida 1414 yili tug'ilgan bo'lajak ulkan shoir Jomiy Ulug'bekning Samarqand madrasasida tahsil ko'rdi. Bu yerda u Qozizoda, Ulug'bek va Ali Qushchi kabi ulkan olimlarning ma'ruzalarini eshitdi va ularning tarbiyasida bo'ldi[3. 100].

Ulug'bek atrofida to'plangan Samarqand olimlari katta ahamiyat bergan eng muhim ilmiy yo'nalishlardan biri astronomiya fani edi. Islomdagi eng avvalgi astronomik asarlar “Zij” deb atalib, ular asosan jadvalardan iborat bo'lgan. Ulug'bekdan avval yozilgan eng mukammal “zij”lar Beruniyning «Qonuni Mas'udiy»si va Nasriddin Tusiyning 1256 yili yozib, Xulashxonga taqdim etgan «Ziji Elxoniy» asari edi. XV asr boshlarida yozilib, Shohruxda atalgan Jamshid Koshiyning «Ziji Xoqoniy» asari asosan xitoy va mo'g'ul an'analari asoslangan bo'lib, islom mamlakatlari uchun deyarli ahamiyatga ega emas va ilmiy jihatdan ham ancha sayyoz edi. Movarounnahrda esa mo'g'ul istilosidan keyin birorta “zij” yozilmagan edi. Ana shu sabablarga ko'ra Ulug'bek eng avvalo astronomik izlanishlarni yo'lga qo'yishi, buning uchun rasadxona barpo etishi kerak edi. Bu haqda Abu Tohirxo'ja bunday xabar qiladi: «Madrasaga asos solinganidan to'rt yil keyin Mirzo Ulug'bek Qozizoda Rumiy, Mavlono G'iyosiddin Jamshid va Mavlono Muiniddin Koshoniylar bilan maslahatlashib, Ko'hak tepaligida Obi Rahmat ari-g'ining bo'yida rasadxona binosini qurdiradi. Uning atrofida esa baland hujralar barpo etadi» [4].

Rasadxona qurilishi 1424-yildan 1429-yilgacha davom etadi. Rasadxona bitishi bilan astronomik kuzatishlar boshlanib ketadi. Rasadxona bilan madrasaning birgalikdagi faoliyati Ulug'bek ilmiy maktabida astronomiya va matematikani o'rta asrlar davrida eng yuqori pog'onaga ko'tarish imkonini berdi.

Davlat ishlari bilan bog'liq bo'lgan yurish-ko'chishlar, rasadxonadagi kuzatishlar va madrasadagi darslar, undan tashqari ilmiy ishlarga umumiy rahbarlik qilish xam Ulug'bekning ko'p vaqtini olardi. Shuning uchun bo'lsa kerak, bevosita Ulug'bekning qalamiga mansubligi ma'lum bo'lgan ilmiy asarlar soni jihatdan ko'p emas - ular to'rttani tashkil qiladi.

Ulug'bek ilmiy merosining eng asosiysi, ma'lum va mashhuri uning “Zij”i bo'lib, bu asar «Ziji Ulug'bek», «Ziji jadidi Guragoniy» deb ham ataladi. “Zij”dan tashqari uning qalamiga mansub matematik asari «Bir daraja sinusini aniqlash haqida risola», astronomiyaga oid «Risolayi Ulug'bek» (yagona nusxasi Hindistonda, Aligarh universiteti kutubxonasida saqlanadi) va tarixga doir «Tarixi arba' ulus» («To'rt ulus tarixi») asaridir.

Ulug'bek “Zij”i o'z tarkibiga ko'ra VIII-IX asrlarda boshlangan astronomik an'anani davom ettirsa ham ilmiy darajasi ularga nisbatan beqiyos balanddir. Bu asar ikki qismdan: keng muqaddima va 1018 sobita yulduzning o'rnini va holati aniklab berilgan jadvalardan iborat bo'lib, muqaddimaning o'zi mustaqil to'rt qismni tashkil qiladi. Muqaddimaning boshida Qur'ondan yulduzlar va sayyoralar taalluqli oyatlar keltiriladi. Ulug'bek bu bilan astronomik kuzatishlarning zarurligini g'oyaviy asoslamochi bo'ladi. Muqaddimaning keyingi qismida Ulug'bek ushbu so'zlarni bitgan: «So'ng, parvardigor bandalarining faqiri haqiri, ulardan Allohga eng intiluvchisi Ulug'bek ibni Shohrux ibni Temur Ko'ragon bunday deydi...» Bu so'zlardan ko'rinadiki, “Zij”ning muallifi Ulug'bekning o'zi bo'lgan. Biroq bu ishda unga yordam berganlarni Ulug'bek quyidagi so'zlar bilan odilona taqdirlaydi: «Ishning boshlanishi olimlar allomasi, kamolot vahikmat bayrog'ini o'rnatgan, tahlil va tahqiq maslakida bo'lgan Qozizoda Rumiy deb shuhrat qozonmish

janobi hazrat Mavloni Saloh al-milla vad-din Musoning, unga rahmat va g'afonlar bo'lsun, va hazrat Mavloni A'zam, olamdagi hukamlarning iftixori, qadimga bilimlarda mukammal, masalalar mushkilotlarini hal etuvchi Mavloni G'iyos al-mil-la vad-din Jamshid, Alloh taolo uning qabrini salqin qilsun, ikkisinining qo'llashi va yordamida bo'ldi...

Ahvol boshida hazrat Mavloni marhum G'iyosiddin Jamshid: «Ajibu do'i Alloh» chaqirig'ini eshitib, toat bilan ijobat etdi va bu jahon dorulg'uridan u jahon dorulsurgaga rixlat etdi. Ish asnosida, hali bu muhim asar bajarilib tugatilmasidan, hazrat ustoz Qozizoda, Alloh taolo uni rahmat qilsin, parvardigor rahmatiga payvasta bo'ldi[5].

Biroq farzandi arjuman Ali ibni Muhammad Qushchi bolalik yillaridan fanlar sohasida ilg'orlab boradi va uning tarmoqlari bilan mashg'ul. Umid va ishonch komilki, uning shuhrati inshoolloh, yaqin zamon va tez onlarda jahon atroflari va mamlakatlarga tarqaladi. Va bu muhim kitob tamomila yozilib bo'ldi. Yulduzlarning sifatlaridan kuzatilgan barcha narsalar imtihon qilinib, bu kitobga kiritilib sobit etildi».

Bu keltirilgan katta parchadan ko'rinadiki, Qozizoda Ulug'bekning ustozi bo'lgan va "Zij"ning ancha qismi uning ishtirokida yozilgan. Bundan yana shu narsa ko'rinadiki, Ulug'bek Samarqanddagi yana bir yirik olim Jamshid Koshiyni ustoz demaydi, balki uning yoshi Rumiyan katta bo'lgani uchun Mavloni A'zam deyish bilan cheklanadi. Haqiqatan ham, u kishi Samarqandga 1416 yili, ya'ni Ulug'bek 22 yashar navqiron yigit va olim sifatida tanilganda keladi va u rasadxonadagi kuzatishlar boshlanishi bilan oq vafot etadi. Biroq fan tarixidan shu narsa ma'lumki, Koshiy "Zij"ning nazariy qiyemini arab tiliga tarjima etgan va hozir bu tarjimaning nusxalari mavjud. Demak, bundan ko'rinadiki, Ulug'bek avval "Zij"ning nazariy qismini yozgan, so'ng jadval qismi uzoq kuzatishlar natijasida tuzilgan. Koshiy esa nazariy qism yozilishi bilan uni arabchaga ag'dargan va jadvallar ustida ishlar boshlanishida vafot etgan [6].

Xulosa va takliflar. Mirzo Ulug'bekning ilmiy merosi Temuriylar davrining ilmiy va madaniy yuksalishida muhim

o'rin tutadi. Uning astronomiya sohasidagi ishlari, xususan, Samarqand rasadxonasida yaratilgan "Ziji Ko'ragoniy" asari o'rta asr ilm-fanining eng muhim yutuqlaridan biridir. Ulug'bekning ilmiy faoliyati nafaqat Temuriylar imperiyasining ilmiy salohiyatini oshirgan, balki Sharq va G'arb olimlari o'rtasida ilmiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilgan. Uning ta'lim va ma'rifatga qaratilgan islohotlari, shuningdek, matematika, geometriya va boshqa fanlarga qo'shgan hissiy Temuriylar davlatining intellektual obro'sini mustahkamladi. Mirzo Ulug'bekning merosi nafaqat Temuriylar tarixida, balki jahon ilmiy tafakkurining rivojlanishida muhim iz qoldirdi. Ulug'bekning ilmga bo'lgan chuqur qiziqishi va ilmiy an'analarni rag'batlantiruvchi siyosati Temuriylar sulolasining boshqa vakillari, jumladan, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro kabi ma'rifatparvar hukmdorlar faoliyatida ham o'z aksini topgan. Bu jihatdan olganda, Ulug'bek merosi Temuriylar davrining ilmiy uyg'onish davri – Ikkinchi Renessansning muhim tayanch nuqtalaridan biridir.

Mirzo Ulug'bek ilmiy merosini yanada chuqur o'rganish va ilmiy-tarixiy tahlil asosida yangi tadqiqotlar olib borish zarur. Ayniqsa, uning ilmiy qarashlarining zamonaviy fan bilan uyg'unlik nuqtalari tadqiq etilishi lozim.

Mirzo "Ziji jadidi Ko'ragoniy" asarining to'liq raqamlashtirilgan, zamonaviy ilmiy izohlar bilan boyitilgan nashrlarini tayyorlash va bu orqali keng ommaga, ayniqsa yosh tadqiqotchilarga yetkazish maqsadga muvofiqdir.

Mirzo Ulug'bek rasadxonasi negizida ilmiy-ma'rifiy markaz tashkil etish, u yerda astronomiya va tarix fanlariga oid interaktiv ko'rgazmalar, seminarlar, xalqaro ilmiy konferensiyalar o'tkazish taklif etiladi.

Temuriylar davri ilm-fani bo'yicha maktab va oliy ta'lim muassasalari uchun yangilangan o'quv qo'llanmalar yaratish orqali bu davr merosini yosh avlodga to'g'ri yetkazish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Маънавият юлдузлари: Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар // маъсул муҳаррир М.М. Хайруллаев / Тўлдирилган қайта нашр.-Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр, 1999. 400 б; . Holmurodov.R.I. va b. Ikkinchi Renessans allomalari.T.: Zamin Nashr, 2023. 206 b; Ахмедов. А. Улугбек Мухаммад Тарағай. Т.: O'zbekiston, 2011. 48 б; Улугбек Мухаммад Тарағай. Зиж жадиди Гурағони.«Зидж» Новые Гурагановы астрономические таблицы //Вступительна статья, перевод, комментарии и указателиА.А.Ахмедова. Ташкент: Фан, 1994. – 457с.
2. Маънавият юлдузлари: Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар // маъсул муҳаррир М.М. Хайруллаев/ Тўлдирилган қайта nashr.-Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр, 1999. 400 б
3. Holmurodov R.I. va b. Ikkinchi Renessans allomalari.T.: Zamin Nashr, 2023. 206 b
4. Булатов М.С. Обсерватория Улугбека в Самарканде. /Историко-математические исследования, XVIII, 1986.С.199-216.
5. Ахмедов А. Улугбек Мухаммад Тарағай. Т.: O 'zbekiston, 2011. 48 б
6. Улугбек Мухаммад Тарағай. Зиж жадиди Гурағони.«Зидж» Новые Гурагановы астрономические таблицы //Вступительна статья, перевод, комментарии и указателиА.А.Ахмедова. Ташкент: Фан, 1994. – 457с.

UDK:94

Boqijon MATBOBOYEV,
Samarqand arxeologiya instituti professori, tarix fanlari doktori
Abdumuxtor XAKIMOV,
Andijon davlat texnika instituti dotsenti, PhD
E-mail:abdumuxtorxakimov1980@gmail.com.
ORCID ID 0009-0004-3695-5471

ADU professori, t.f.d S.Xoshimov taqrizi asosida

COMMENTS ON THE HISTORY OF THE FIRST RAIL PERIOD OF FERGANA VALLEY

Annotation

In this article, the Fergana Valley has been discussed on the history of ancient peoples concerning the first Iron period. As a result of archeological research, the history of the Fergana Valley found the treasury of unique military units and horsemen. These findings are discussed very important to study the history of the first SAP period of the Central Asian Asia.

Keywords: Central Asia, Uzbekistan, Fergana Valley, Chatkal, Building, Digshushod, Accidence, Sugils, Bactians, Bactrians, Khorezmi, Massagnet.

КОММЕНТАРИИ ПО ИСТОРИИ ПЕРВОГО РЕЛЬСОВОГО ПЕРИОДА ДОЛИНЫ ФЕРГАНЫ

Аннотация

В этой статье долина Ферганы обсуждалась об истории древних народов в отношении первого железного периода. В результате археологических исследований история долины Ферганы нашла казначейство уникальных военных подразделений и всадников. Эти результаты обсуждаются очень важны для изучения истории первого периода SAP Центральной Азии Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, Узбекистан, долина Фергана, Чаткол, Курама, Дигшад, Акцент, Сутгари, Бакии, Хорезмиас, Хорези, Массажеталы.

FARG'ONA VODIYSI ILK TEMIR DAVRI SAKLAR TARIXIGA OID MULOHAZALAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada, Farg'ona vodiysi ilk temir davriga oid qadimgi xalqlar sak qabilalari tarixiga doir mulohazalar yuritilgan. Shuningdek, arxeologik tadqiqotlar natijasida Farg'ona vodiysi tarixida avval uchramagan noyob harbiy buyumlar va ot anjomlari xazinasini topildi. Mazkur topilmalar O'rta Osiyo ko'chmanchi aholisining Farg'ona vodiysi ilk saklar davri tarixini o'rganish uchun o'ta muhimligi haqida gap boradi.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, O'zbekiston, Farg'ona vodiysi, Chotqol, Qurama, Oto'ynoq, Oloy, Turkiston, Dilkushod, sivilizatsiya, sug'diylar, baqtriyaliklar (baxtariylar), xorazmiylar, sak, massaget.

Kirish. Insoniyat qadim – qadimdan o'z davriga xos turmush tarziga, moddiy va ma'naviy madaniyatga, ya'ni ma'lum darajadagi sivilizatsiyaga ega bo'lgan. Davrlar o'tishi bilan insoniyat sivilizatsiyasi darajasi o'sib, rivojlanib, takomillashib borgan. Bu jarayon odamlarning mehnat qilish usuli qanchalik darajada moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratish va ko'paytirib borishi bilan bog'liq kechgan.

Har bir mintaqada sivilizatsiya davriy nuqtai nazardan ertaroq yoki kechroq, o'ziga xos shaklda shakllanib, rivojlanib borgan. Tarixiy, ilmiy tadqiqotlar Vatanimiz – O'zbekiston insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o'choqlaridan biri ekanligidan dalolat bermoqda. O'zbekiston va O'rta Osiyo hududlarida olib borilayotgan keng miqyosdagi tadqiqot ishlarining natijalari ham Vatanimizning jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rmini tasdiqlaydi.

Dunyoning turli burchaklarida yashaydigan xalqlarning turli davrlarda, ijtimoiy – iqtisodiy va madaniy jarayonlarda erishgan yutuqlari hamda taraqqiyot bosqichiga ko'tarilishini sivilizatsiya tushunchasi o'zida aks ettiradi. Bu taraqqiyot bosqichi insoniyatning paydo bo'lishi va rivojlanishi, jamiyatning rivojlanish darajasi, moddiy va ma'naviy madaniyatning yuksalishi, qabilalar va xalqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bilan izohlanadi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, o'lkamizning qadimgi aholisi tosh va bronza davrlarida qanday nom bilan

atalganliklari hozirda noma'lum. Yurtimizning qadimgi etnik guruhlari haqidagi ma'lumotlar dastlab Sharq va yunon-rim manbalarida tilga olinadi. Bu manbalarining guvohlik berishicha, miloddan avvalgi VII – VI asrlarda O'zbekiston hududida sug'diylar, baqtriyaliklar (baxtariylar), xorazmiylar, sak va massaget elatlari yashaganlar. Ular o'zbek xalqining ham ajdodi hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Farg'ona vodiysi tarixini arxeologik o'rganilishi tarixiga nazar tashlasak, tariximizning eng qadimgi davri hisoblangan tosh va bronza davri tarixiga XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida unchalik e'tibor berilmaganligiga ishonch hosil qilamiz. Ammo XX asrning o'rtalaridan boshlangan arxeologik izlanishlar natijasida Janubiy va Markaziy Farg'ona hududlaridan ko'plab paleolit, mezolit va neolit davri manzilgohlari topilgan [1]. Sak qabilalari Farg'ona vodiysi tegrasida (periferiyasi) azaldan yashaganlar, ta'kid joizki aynan biz keltirgan saklar avlodlari avvaliga ahamoniylarni, keyinroq Aleksandr Makedonskiyni vodiya yurishini to'xtatgan. Ular "So'g'd ortidagi saklar" avlodlari bo'lishi mumkin. Vodiya kirish ya'ni Sirdaryodan kechuv Xo'jand yaqinida bo'lgan [2]. Hozirgacha mazkur hududdan asosan sharqiy Farg'onada, uch joyda saklar madaniyatiga taalluqli topilmalar ma'lum edi: 1) bronza xanjar (akinak) Andijon viloyati Paxtaobod tumani Shilyagay qishlog'ilik o'qituvchi

tomonidan Chuvama qishlog'idan topib olingan; 2) uchoyoqli, ritual bronza qozon Andijon viloyati Izboskan tumani Tuyachi qishlog'idan Katta Farg'ona kanali qurilishi paytida 1939 yili topilgan; [3] 3) dastasi yumaloq pichoqlar Lug'umbek va Tuyachi qishloqlari oralig'i kanal qurilishida qo'lga kiritilgan. Endilikda biz keltirgan saklar madaniyatiga oid 11 ta yangi topilma shu kabi komplekslarni sonini ko'paytiradi. Shu vaqtgacha vodiya burchalar saklar moddiy madaniyati namunalari topilmagan edi. Saklar uchligidan ["saksaya ili skifskaya triada"] (oruje, konskoe snaryajenie i izdeliya v "zverinom stile") ot abzali bo'lmish suvliqni (psalie) va jangovor boltani (kleves, chekan) Farg'ona vodiysida birinchi bor topilishi mazkur ko'chmanchi aholini tarixini yangi ma'lumotlar bilan boyitadi [4].

Ma'lumki Yevroosiyo (Qozog'iston-Sibir) kengliklarida moddiy madaniyatni o'rganishda skif/sak uchligi degan tushuncha bor, ular arxeologik komplekslarda albatta birgalikda uchrashi kerak. Ularga yuqorida keltiranimizdek "sak zverin uslubi" (sakskiy zverin. stil) predmetlari, qurol yarog' va ot abzallari kiradi. Ta'kid joizki, Farg'ona vodiysida ularni ayrimlari juda kam bo'lsada yakka holda uchragan. Lekin sak uchligi vodiya birgalikda hech qachon uchramagan. Ilk sak yodgorliklari shu vaqtgacha vodiya qayd qilinmagan, shuning uchun Farg'ona vodiysida ular bo'lgani taxminiy hisoblanardi [5]. Biroq ayrim maqolalarda (B.A.Litvinskiy va boshqalar) saklar bilan bog'liq jarayonlar asossiz ravishda bo'rttirib yuborilgan. Ya'ni vodiya saklarni turli guruhlar yashaganlar, Eylaton shahar xarobasi saklar shahri, hatto ular (saklar) "sak-xaumavargalar" konfederatsiyasiga birlashganlar deb iddao qiladilar [6]. Chust qadimgi dehqonchilik madaniyati saklar tarkibidan ajrab chiqqan degan asossiz fikrlar ham bildirilmoqda. Aslidachi degan savol tug'iladi. Aslida ilk temir davrida ikki xo'jalik tipi: Eylaton o'troq dehqonchilik madaniyati [7] va Oqtom ko'chmanchi chorvadorlar madaniyati arxeologik jihatdan qayd etamiz. Bularga Kungay, Sufan va boshqa mazor-qo'rg'onlar kiradi. Bizningcha va N.G.Gorbunova xulosalariga ko'ra Oqtom madaniyati mazor-qo'rg'onlari saklarga tegishli bo'lishi mumkin. Eylaton madaniyatidan so'ng Sho'rabashot va undan so'ng Mingtepa (Marxamat) madaniyatlari dehqon jamoalari sifatida tarixiy ketma-ketlikda davom etadi. Buni isbot etuvchi dalillar keragidan ortiqchadir. Buning uchun Yu.A. Zadneprovskiy va V.Gavryushenko ilmiy ishlarini diqqat bilan mutoola qilish kerak xalos.

Ko'chmanchi chorvadorlarni arxeologik kompleksi Oqtom bosqichidan so'ng Qorabuloq madaniyati materiallarida davom etadi. Mazkur ikki tipdagi xo'jalik yuritish vodiya to hozirgacha davom etmoqda. Ya'ni, tekislik va oqar suv manbalari mavjud hududlarda dehqonchilik bilan shug'ullanadigan aholi yashasa, adirlik qismida, tog'oldi va tog'lik joylarda ko'chmanchi chorvador aholi istiqomat qilgan. Ta'kidlash joizki, ilk saklarga oid arxeologik yodgorliklar o'rganilayotgan hududda hali topilganicha yo'q edi [8]. Lekin Xo'jaobod xazinasi ilk saklar qatlamlarini bo'lishi mumkinligini ko'rsatmoqda.

Bronza davri va uning so'nggi bosqichlariga kelib Farg'ona vodiysi qadimgi aholisi o'ziga xos madaniyatlar yaratadi va bu yerda tarixiy-madaniy jarayonlar yanada faollashadi. Ushbu o'ziga xoslikni o'troq dehqon va dasht jamoalarining o'zaro aloqalarini, ular qoldirgan moddiy madaniyat buyumlarida, ayniqsa turar-joylarning qurilish uslublarida, kulolchilik buyumlarida ko'proq kuzatish mumkin.

- **Tadqiqot metodologiyasi.** Ushbu maqola arxeologik tadqiqotlar, tarixiylik tamoyili, xronologik va qiyosiy tahlil hamda muammoga tizimli yondashuv tamoyilini tashkil etadi. Farg'ona vodiysi ilk temir davriga oid qadimgi xalqlar sak qabilalari tarixiga doir mulohazalar asosiy mavzu sifatida yuritilgan. Shuningdek, arxeologik tadqiqotlar natijasida

Farg'ona vodiysi tarixida avval uchramagan noyob harbiy buyumlar va ot anjomlari xazinasi O'rta Osiyo ko'chmanchi aholisining Farg'ona vodiysi ilk saklar davri tarixini o'rganish tarixiy jarayonni real va izchil yoritish imkonini beradi. Ayni paytda tadqiqot arxeologik tadqiqotlar natijasida tarixiy voqelikni o'rganishning muammoli-xronologik usuliga asoslanadi. Bu esa ma'lum bir tarixiy davrning boshida va oxiridagi jarayonlar va xodisalarining xususiyatlari va farqli jihatlarini solishtirish, shuningdek, amaliy harakatlar oqibatlarini kuzatish imkonini beradi.

- **Tahlil va natijalar.** Arxeologik tadqiqotlar natijasida Andijon viloyatining Xo'jaobod tumani Dilkushod qishlog'idan (mahalliy aholi Devatepa yodgorligi deb ataydi) shaxsiy uy hovlisidan ilk temir davrining (RJV-rannejeleznyy vek) Farg'ona vodiysi tarixida avval uchramagan noyob harbiy buyumlar va ot anjomlari xazinasi topildi. Mazkur topilma O'rta Osiyo ko'chmanchi aholisining Farg'ona vodiysi ilk saklar davri tarixini o'rganish uchun o'ta muhimdir. Chunki ilk saklarni vodiya yodgorliklarini borligi shu kungacha mavhum edi. To'g'ri, shu davrning bir necha topilmalari bor edi [9]. Dilkushoddagi topilmalar: bitta chekan (kleves, boevoy topor), bitta suvlik (psalie so stremechkovyidnom okonchaniem), ikkita "dolota", bir dona bronza ko'zgu (oyna), oltita ust-bosh anjomlari (furnaturalar-tugma, piston) va jami 11 ta bronza buyumlardan iborat [10]. Topilmalarning ayrimlari qabrdan ham bo'lishi mumkinligini odam mayda suyaklari va ust-bosh qadamalari ko'rsatadi. Lekin topilma joyini jiddiy buzilgani bois biror fikr aytishga to'sqinlik qiladi.

Xo'jaobod (Dilkushod) dagi bronza buyumlar xazinasi boshqa ko'chmanchi aholi materiallari, asosan mazor-qo'rg'onlari (Qozog'iston-Sibir kengliklari, Ketmontepa, Oloy) bilan solishtirilib miloddan avvalgi VII-VI asrlar bilan sanalanishi mumkinligi aniqlandi. Xususan, mutaxassislar fikricha mazkur shakldagi suvlik (ruschada psalie so stremechkovyidnom okonchaniem) ko'rsatilgan davrdan keyin yevroosiyo xududlarida uchramaydi [11]. Bronzadan yasalgan chekan (bronza bolta) ham shu davr bilan sanalanadi [12].

Mazkur bronza buyumlar xazinasi vodiya saklar (rannie saki) ilk tarixi masalasiga ayrim aniqliklar kiritishi mumkin. Birinchidan, Xo'jaobod (Dilkushod) bronza buyumlar xazinasi sohiblarini ya'ni ilk sak qabilalarini yangi guruhini vodiyni shimolida Chotqol, Qurama, Oto'ynoq, sharqda Farg'ona, janubda Oloy, Turkiston tog' tizmalarining tog'oldi, tog' zonalarida paydo bo'lishini vaqtini (ya'ni miloddan avvalgi VII-VI asrlar) belgilaydi. Ikkinchidan, ilk saklarni vodiya xududida tarqalish geografiyasini ko'rsatadi. Uchinchidan, kelib chiqishi jihatidan mazkur aholi vodiya uchun kelgindi edilar. Chunki topilmalar ichida suvlik va jangovor bolta (chekan, kleves) Farg'ona vodiysida hali biror marta ham uchramagan.

- **Xulosa va takliflar.** Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Dilkushoddagi va Qoradaryo-Norin oralig'idagi topilmalar saklarni o'rganishda ahamiyati kattadir. Xususan, to'rt topilmadan uchasi Moylisoy adoq qismida markazi Eylaton bo'lgan yana bir kichik dehqonchilik vohasini shakllanganligini va unda bizga noma'lum ayrim dehqonchilik bilan shug'ullangan sak qabilalarini yashaganligini ko'rsatadi [13]. Ya'ni Sirdaryoning eng katta irmoqlaridan Qoradaryo va Norin daryolari bo'ylarida qadimdan dehqon aholi yashagan. Mazkur davrning Eylaton, Nurtepa, Xo'jand, Sho'rabashot, Mingtepa kabi shahar yodgorliklari dehqon aholisiga tegishli edi. Yana bu kompleksga Andijonni Eski shahar qismidagi Eylaton madaniyatiga taalluqli 15-20 gektarli Sarvontepa hamda Quva quyi qatlamlarini kiritish mumkin. Sarvontepaning aksariyat qismi aholi turar joylari (hozirgi Eski shahar) ostida keyingi davr madaniy qatlamlari ostida qolib ketgan. Sarvontepa maydonini kattaligi va undagi

madaniy qatlamlari qalinligi Andijonni ilk davri aynan shu yodgorlik zahirida paydo bo'lishini ko'rsatadi.

Miloddan avvalgi VII-III asrlarga taalluqli mazkur komplekslar vodiyni ushbu qismidagi (sharqiy) saklarni dehqonchilikka o'tishayotganini va o'troq dehqon hamda ko'chmanchi chorvadorlar simbiozining dastlabki elementlarini ko'rinishlaridir. Xazinadagi buyumlar ilk saklarga taalluqli bo'lib, topilma sohiblari vodiya uchun kelgindi edilar, ya'ni hali mahalliy aholi bilan aralashib keta olmagan edilar. Chunki, xazina mazkur xudud uchun

xarakterli emas. Mualliflar, Xo'jaobod bronza buyumlar xazinasi sohiblarini kelgindi aholiga taalluqli hisoblaydi va ularni vodiya alohida guruh sifatida yashaganlarini xulosa qiladi. Kelib chiqishi jihatidan mazkur kompleksni Qayrooqum madaniyati va Yevroosiyo chorvador dasht qabilalari (Vodil, Qaramko'l, Yapagi, Chek qabristonlari) bilan aloqasi yo'q, vodiya ilk saklari avlodlari Qozog'iston-Sibir kengliklarida umrguzaronlik qilganlar degan xulosaga kelingan.

ADABIYOTLAR

1. Матбобоев Б.Х., Хошимов Х.Б. Фарғона водийси қадим ва илк ўрта асрлар тарихини даврлаштириш масалалари. // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Андижон. 2015 йил 24 апрель. 10-14 бетлар.
2. Пьянков И.В. Некоторые спорные вопросы «Этногеография Турана» полемика археолога с филологом?. ВДИ №4. С. 213-224
3. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. МИА, №1. 18 Москва-Ленинград.1962. С. 163-165;
4. Заднепровский Ю.А. Спорные вопросы истории культуры древней Ферганы // КСИА. Вып.209. Москва 1993. С 20.
5. Горбунова Н.Г. Ранние саки Центральной (Средней) Азии // Древние цивилизации. История и культура. ТД МНК. Москва 1998. С.36-39.
6. Литвинский Б.А. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы // История и культура народов Средней Азии. Москва 1976. С.53-55.
7. Заднепровский Ю.А. Погребальные памятники Эйлатанской культуры Ферганы // КСИА. Вып. 209. Москва 1990. С.87-95.
8. Аскарлов А.А. Қадимги Турон энеолит, бронза ва илк темир даври цивилизациялар тарихидан лавҳалар. Тошкент 2023. Б.177-195.
9. Б.Матбобоев., А.Ҳакимов. Фарғона водийсининг қадимги даври моддий маданияти тарихи (милoddan avvalgi III-II минг йилликлар- милодий IV асрлар). Андижон. 2024. Б.74-78.
10. Машрабов З., Матбобоев Б. Фарғона водийси тарихига қизғилар. Андижон 2022. Б.225.
11. Членова Н.Л., Кубарев В.Д. Хронологические парадоксы горного Алтая // КСИА. Вып. 199. Археология Средней Азии, Кавказа И Сибири. Москва 1990. С. 47-48.
12. Горелик М.В. Оружие древнего Востока (IV тысячелетие – IV в до н.э.) Москва 1993. «Восточная литература». С.53-57.
13. Заднепровский Ю.А., Бушков В.И. Предметы кочевников эпохи раннего железа в Эйлатанском районе Ферганы // Российская археология. №3 Москва 1998. С.140-141.

Zulfiya MAXMUDOVA,
Andijon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: zulfiya.mahmudova.89@mail.ru

PhD M.Ergasheva taqrizi asosida

IRRIGATOR-MELIORATOR KADRLAR TAYYORLASHNING YANGI MEXANIZMLARINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada irrigatsiya va melioratsiya sohasida yuqori malakali mutaxassislar – irrigator-melliorator kadrlar tayyorlash jarayonini yangicha mexanizmlar asosida tashkil etish masalalari muhokama qilinadi. Zamonaviy xo'jalik sharoiti, iqlim o'zgarishi va suv resurslariga bo'lgan talabning oshib borishi irrigator-melliorator ixtisosligida raqamli texnologiyalar, yangi injiniring yondashuvlari, xalqaro standartlar kabi bir qator innovatsion yechimlarni joriy etishni talab etadi. Maqolada ilmiy adabiyotlar, huquqiy bazalar, statistik ma'lumotlar hamda amaliy tajribalar tahlili orqali kadrlar tayyorlashda mavjud muammolar, istiqbollar, shuningdek, ularni hal etish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: Irrigator, melliorator, suv resurslari, yerlarni melioratsiya qilish, raqamli texnologiyalar, xalqaro standartlar, kadrlar tayyorlash, iqlim o'zgarishi.

ФОРМИРОВАНИЕ НОВЫХ МЕХАНИЗМОВ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ ДЛЯ ИРРИГАТОРОВ - МЕЛИОРАТОРОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы организации процесса подготовки высоко квалифицированных специалистов в области ирригации и мелиорации – ирригаторов-Мелиораторов на основе новых механизмов. Современные условия ведения хозяйства, изменение климата и спрос на водные ресурсы требуют внедрения в специальности ирригатор-Мелиоратор ряда инновационных решений, таких как цифровые технологии, новые инженерные подходы, международные стандарты. В статье на основе анализа научной литературы, правовых баз, статистических данных и практического опыта изложены проблемы, перспективы обучения персонала, а также научно-практические рекомендации по их решению.

Ключевые слова: Ирригатор, Мелиоратор, водные ресурсы, мелиорация земель, цифровые технологии, международные стандарты, обучение персонала, изменение климата.

FORMATION OF NEW MECHANISMS FOR TRAINING IRRIGATOR – MELIORATOR PERSONNEL

Annotation

This article addresses the organization of new mechanisms for training highly qualified irrigation and melioration professionals (irrigator-meliorators). The rising demand for water resources, climate change, and the expansion of digital technologies necessitate the adoption of innovative solutions, modern engineering approaches, and adherence to international standards in professional education. Through an analysis of scientific literature, legal frameworks, statistical data, and practical experiences, this paper highlights current challenges, prospects, and offers research-based practical recommendations for improving the training of irrigation and melioration specialists.

Key words: Irrigator, meliorator, water resources, land reclamation, digital technologies, international standards, human resource training, climate change.

Kirish. O'zbekiston va umuman butun Markaziy Osiyo mintaqasi suv resurslariga bo'lgan eng muhim hududlardan biri hisoblanadi[1]. Hudud iqtisodida agrar sektor ustuvor ahamiyat kasb etishi sababli, irrigatsiya va melioratsiya sohasi tarixan muhim o'rin egallagan. Sug'oriladigan yer maydonlarini kengaytirish, mavjud suv resurslaridan samarali foydalanish, iqlim o'zgarishi oqibatlarini yumshatish kabi dasturlar nafaqat iqtisodiy, balki ekologiya va mintaqaviy hamkorlik masalalari bilan ham bevosita bog'liqdir[2].

Shu bois irrigator-melliorator mutaxassislar sohada suv resurslarini ratsional boshqarish, yerlarni melioratsiya qilish, atrof-muhit muhofazasi, agrar sektor samaradorligini oshirish, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish kabi bir qator dolzarb vazifalarni amalga oshiradi. Bu kasb sohiblariga bo'lgan talab nafaqat mamlakat ichida, balki xorijda ham oshib bormoqda. Biroq bozor iqtisodiyoti sharoitida, raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan davrda kadrlar tayyorlash jarayonlarida yaxshi yo'lga qo'yilgan uslublar, ilg'or pedagogik texnologiyalar, ilmiy-

tadqiqot va amaliyot o'rtasidagi uzviy aloqalar muxim ahamiyatga ega.

Mazkur maqolada irrigator-melliorator mutaxassislarni tayyorlashda yangi mexanizmlar, ya'ni axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish, xalqaro akkreditatsiya standartlarini joriy etish, iqlim o'zgarishi bilan bog'liq ilmiy-tadqiqot ishlari va mahalliy hamda xalqaro tajriba almashuvini rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, ta'lim tizimi bilan ishlab chiqarish o'rtasidagi uzviy aloqa, kadrlar malakasini muntazam oshirish va innovatsion markazlar bilan hamkorlik qilish kabi muhim yo'nalishlar yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili. Irrigatsiya va melioratsiya sohasida kadrlar tayyorlash borasida mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar shunday ko'rsatayotiki, suv resurslari bilan bog'liq global muammolar (suv taqchilligi, iqlim o'zgarishi, tuproq sho'rlanishi) nafaqat texnologik yechimlar, balki yuqori malakali kadrlar bilan ham chambarchas bog'liqdir[3]. Quyida adabiyotlar tahlili asosida mavzu bilan bog'liq eng muhim jihatlar keltiriladi:

Irrigatsiya va melioratsiya sohasining umumiy holati: Dunyoning ko'plab mamlakatlarida ertakmoq texnologiyalari, innovatsion sug'orish tizimlari, raxbariyat kuzatuv vasitalari keng ilgari surilgan. Ilmiy tadqiqotlarda qayd etilishacha, iqlim o'zgarishi jadallashgani sayin yerlarni sho'rlanishidan muhofaza qilish va suv resurslaridan samarali foydalanish ko'plab soha mutaxassislari oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biridir[4].

Ta'lim tizimida irrigator–melliorator kadrlarni tayyorlash: Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda irrigator–melliorator kadrlar tayyorlash ko'p tarmoqli fanlar (gidrogeologiya, gidravlika, atrof-muhit muhofazasi, raqamli texnologiyalar) bilan uyg'unlashgan holda olib boriladi. U yerda universitetlar va ilmiy-tadqiqot institutlari hamkorligi bo'yicha mahalliy agrar sektor yoki suv xo'jaligi tashkilotlari bilan birgalikda keng ko'lamli loyihalar amalga oshirish yo'lga qo'yilgan.

Raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar: Geoaxborot tizimlari (GIS), dronlar orqali monitoring, sun'iy intellekt yordamida sug'orishni avtomatlashtirish kabi texnologiyalar irrigator–mellioratorlar uchun zamonaviy mutaxassis sifatida eng dolzarb ko'nikmalar hisoblanadi. Xalqaro manbalar ko'rsatyaptiki, bu yondashuvlar suv resurslarini tejash, dalalar holatini masofaviy kuzatib borish, tuproq sho'rlanishi yoki suv toshqinlarini oldini olish uchun xizmat qiladi.

Xalqaro akkreditatsiya va standartlar: Muhandislik yo'nalishidagi ta'lim dasturlari olon hamda mahalliy akkreditatsiya talablariga javob berishi irrigator–melliorator kadrlarning kasbiy darajasi jahon bozorida tan olinishi uchun zarur sharoit yaratadi. Masalan, CDIO (Conceive-Design-Implement-Operate) standarti muhandislik ta'limida teoriya va amaliy ko'nikmalar uyg'unligiga erishish imkonini berishi aytilgan[9].

Ta'lim-ishlab chiqarish integratsiyasi va amaliy tajriba: Sug'orish-texnik ob'yektlar, nasos stansiyalari, drenaj tizimlari, sho'rlanishni kamaytirish texnologiyalari kabi amaliy ishlov ko'nikmalari irrigator–melliorator kadrlar uchun juda muhim. Shu bilan birga, universitetlar dastavval talabalarni ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb qilish orqali bo'lg'usi mutaxassislar allaqachon amaliy tajribaga ega bo'lib ulguradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Irrigator–melliorator kadrlar tayyorlash bo'yicha yangi mexanizmlar shakllanishi mavzuini chuqurroq tadqiq etish uchun bir necha ilmiy-amaliy yondashuvlardan foydalanildi:

Milliy va xorijiy manbalarda e'lon qilingan ilmiy-amaliy ishlanmalarda irrigator–mellioratorlar tayyorlash, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, raqamli transformatsiya, iqlim o'zgarishiga moslashuv masalalari tahlil qilindi.

Davlat statistika qo'mitasi[2]. Qishloq xo'jaligi vazirligi va Oliy ta'lim vazirligi ma'lumotlari, irrigator–melliorator ixtisosligi bo'yicha bitiruvchilar soni, ularni ish bilan ta'minlash darajasi, sohaviy korxonalarda malaka oshirish ko'rsatkichlari kabi raqamlar o'rganildi.

Intervyular jarayonida irrigator–melliorator kadrlar bilan bog'liq muammolar, amaliyot va nazariya o'rtasidagi bog'liqlik, rakamli texnologiyalarni joriy etish holati haqida batafsil ma'lumotlar to'plandi.

Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda (AQSh, Avstraliya, Isroil) irrigator–melliorator tayyorlash tizimi mahalliy sharoit bilan qiyoslab chiqildi. Shu yo'l bilan chet el tajribasidan qaysi jihatlarni amaliy tatbiq etish mumkinligi aniqlandi.

Irrigator–melliorator kadrlar tayyorlash jarayonini suv resurslarini boshqarish siyosat, iqtisodiy rivojlanish, ekologiya, innovatsion texnologiyalar, xalqaro hamkorlik bilan birgalikda to'liq bir tizim sifatida ko'rib chiqildi[7]. Bu

usul mavjud munosabatlar va bog'liqliklarni bir butun shaklda anglash imkonini berdi.

Aynan shu yo'nalishdagi metodlar uyg'unligi natijasida maqola muallifi yangi mexanizmlar shakllanishi uchun muhim omillar, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish bo'yicha ilmiy-nazariy hamda amaliy xulosalar ishlab chiqdi.

Tahlil va natijalar. Ekstensiv sug'orish amaliyotida suv resurslari samarasiz ishlatilishi, iqlim o'zgarishi (yer sho'rlanishi, suv sathi kamayishi) sug'oriladigan maydonlar optimal boshqaruvi talab qiladi. Shu bois, Irrigator–mellioratorlarning vazifasi — suv bandlik tizimida umumiy siyosatni ishlab chiqishdan tortib, yerlarni tiklash, nasos stansiyalari va kanallar monitoring'igacha cho'ziladi [2]. Olingan statistik ma'lumotlarga ko'ra, suv xo'jaligi muassasalarida kadrlarga bo'lgan real talab rasmiy tan olingan ehtiyojlardan 20-30% yuqori bo'lishi mumkin.

Shundan kelib chiqib, yuqori malakali irrigator–mellioratorlar nafakaat ichki bozorda, balki xorijda ham talabgordir. Xalqaro akkreditatsiya standartlariga javob beradigan diplomlar, ko'nikmalar va chet tillarini bilish bu sohada ish bilan ta'minlanish imkoniyatlarini yanada oshiradi.

Qishloq xo'jaligi, melioratsiya yoki suv xo'jaligi sohalarida faoliyat yurituvchi ilmiy-tadqiqot institutlari bilan universitetlarning o'zaro hamkorligi irrigator–mellioratorlar tayyorlashda fundamental ahamiyatga ega. Shu yo'l bilan talabalar nazariy bilimlarini aniq amaliy loyihalarda sinab ko'rish, ilmiy izlanish olib borish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bugungi kunda GIS dasturlaridan foydalanib, yerlarni masofaviy monitoring qilish, sho'rlanish darajasini aniqlash va suv taqsimotini optimallashtirish imkoniyati mavjud. Dronlar esa aniq aerofototasvirlar orqali yer sathi, ekin maydonlari, sho'rlanish joylari to'g'risidagi ma'lumotlarni oson yig'ish imkonini beradi. Ushbu texnologiyalar irrigator–mellioratorlar uchun eng muhim ko'nikma hisoblanadi.

Mashinali ta'lim algoritmlari suv taqsimoti, chorakmaturdagi sug'orish kesimi, iqlim prognozlarini tahlil qilishda muhim rol o'ynaydi. Xorijda bu texnologiyalar sug'orish samaradorligini ortadi, suv tejash yoki hosilni ko'paytirish masalalarida avtomatika qarorlarini qabul qilishni yengillashtiradi. Demak, irrigator–melliorator kadrlar nazariy gidravlika yoki melioratsiya bilan bir qatorda birlamchi sun'iy intellekt asoslarini ham egallashi lozim.

ABET (Accreditation Board for Engineering and Technology) yoki ASIIN kabi xalqaro akkreditatsiya tashkilotlari irrigator–melliorator o'quv dasturlarining sifati va uning xalqaro miqyosda tan olinishini ta'minlaydi[9]. Bu esa bitiruvchilarga xalqaro mehnat bozorida qulaylik yaratadi.

So'nggi yillarda muhandislik ta'limida CDIO standarti keng amal qilmoqda. Bu yondashuv nazariya va amaliy ko'nikmalar uyg'unligini ta'minlash, talabalarni loyiha asosida missiyalarni bajarishga o'rgatish, yechimlar yaratish va test qilish bilan bog'liq jarayonlarga jalb etishni maqsad qiladi. Irrigator–melliorator tayyorlash dasturlari ham shunga moslashtirilishi mumkin.

Xulosa. Maqolada irrigator – melliorator kadrlar tayyorlash jarayonini yangi mexanizmlar asosida tashkil etish zarurati, bu sohada amalga oshirilishi kerak bo'lgan ustuvor vazifalar tahlil qilindi. Agrar sektor va suv xo'jaligida joriy bo'layotgan zamonaviy texnologiyalar, iqlim o'zgarishi va xalqaro mehnat bozoridagi raqobat irrigator – melliorator kasbiga bo'lgan talabni kuchaytirmoqda. Shu sababli ta'lim standartlari zamonaviy metodlarni (GIS, dronlar, sun'iy intellekt) qamrab olishi, ilmiy-tadqiqot institutlari va ishlab chiqarish o'rtasida uzviy aloqa ta'minlanishi, xalqaro akkreditatsiya standartlariga e'tibor qaratilishi lozim[6].

Mavjud tahlil shuni ko'rsatadiki, amaliyotga zich bog'langan nazariy ta'lim irrigator–mellioratorlar sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu kadrlar suv

muammolari, yerlarni rekultivatsiya qilish, energiya tejamkor texnologiyalar, raqamli transformatsiya sharoitida mustaqil fikrlay oladigan, ilmiy izlanishlarga asoslangan ish yondashuviga ega bo'lsa, ichki va tashqi bozorda talabgor bo'ladi. Shu bilan birga, davlat organlari tomonidan kadrlar tayyorlashda zamonaviy laboratoriyalar, joylarda praktika bazasi, innovatsiya markazlarini tashkil etish yoki qo'llab-quvvatlash davom ettirilishi maqsadga muvofiq.

Iqtisodiy-siyosiy sharoitlar, iqlim o'zgarishi kabi global omillar irrigator – melliorator kadrlarga bo'lgan talabni

hamon oshirib borishini taxmin qilish mumkin[4]. Ushbu maqsadda ta'lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot institutlari va ishlab chiqarish o'rtasida ittifoq bo'lishi, chet el universitetlari, xalqaro tashkilotlar bilan birgalikda ilmiy loyihalarni amalga oshirish, raqamli platformalarni joriy etish kerak. Faqat shu yo'l bilan suv resurslarini boshqarish va yerlarni melioratsiya qilish sohasida yetuk mutaxassislar – irrigator-mellioratorlar shakllanadi.

ADABIYOTLAR

1. “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти қарорлари: сув хўжалиги, аграр сектор ва олий таълим тизимида доир расмий хужжатлар (турли йилларда)
3. FAO (Food and Agriculture Organization), ICID (International Commission on Irrigation and Drainage) loyihalar: suv resurslarini boshqarish va iqlim o'zgarishiga moslashuv masalalari
4. Shiklomanov, I. A. & Rodda, J. C. (2003). World Water Resources at the Beginning of the Twenty-first Century. Cambridge University Press.
5. Crawley, E.F., Malmqvist, J., Östlund, S., & Brodeur, D.R. (2014). Rethinking Engineering Education: The CDIO Approach. Springer.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти қарорлари: сув хўжалиги, аграр сектор ва олий таълим тизимида доир расмий хужжатлар (турли йилларда)
7. Hamdy, A., & Lacirignola, C. (1999). Advanced short courses on irrigation systems and water management. CIHEAM–Option Mediterraneennes.
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти қарорлари: сув хўжалиги, аграр сектор ва олий таълим тизимида доир расмий хужжатлар (турли йилларда)
9. Crawley, E.F., Malmqvist, J., Östlund, S., & Brodeur, D.R. (2014). Rethinking Engineering Education: The CDIO Approach. Springer.
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти қарорлари: сув хўжалиги, аграр сектор ва олий таълим тизимида доир расмий хужжатлар (турли йилларда)
11. Shiklomanov, I. A. & Rodda, J. C. (2003). World Water Resources at the Beginning of the Twenty-first Century. Cambridge University Press.

UDK: 808.5

Gulmira MURODOVA,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: g.murodova@gmail.com

NamDU dotsenti D.Sarmsakova taqrizi asosida

“AVESTO” NING OSIYO (FORS, O'ZBEK) TILLARIDAGI TARJIMALARI ILMIY TAHLILI

Annotatsiya

Mazkur maqolada "Avesto"ning fors va o'zbek tillariga tarjimalari ilmiy tahlil qilinadi. Asosan, fors tarjimalaridan Ibrohim Purdovud va Jalil Do'stsoh asarlari tahlil qilinib, ularning tarjima uslubi va mazmuniy xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, o'zbek tiliga qilingan tarjimalar orasida Asqar Mahkam va Mirsodiq Is'hoqovning tarjimalari solishtiriladi. Ushbu maqola "Avesta"ning turli tillardagi tarjimalarining tarixiy va ilmiy ishonchlik darajasini baholashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Avesta, tarjima, fors tili, o'zbek tili, Ibrohim Purdovud, Jalil Do'stsoh, Asqar Mahkam, Mirsodiq Is'hoqov, Zardushtiylik.

SCIENTIFIC ANALYSIS OF "AVESTA" TRANSLATIONS INTO ASIAN (PERSIAN AND UZBEK) LANGUAGES

Annotation

This article provides a scholarly analysis of the translations of the Avesta into Persian and Uzbek. It focuses on the works of Ebrahim Pourdavoud and Jalil Doostkhah, examining their translation methods and content-specific features. Additionally, it compares the Uzbek translations by Asqar Mahkam and Mirsodiq Is'hoqov. The article aims to assess the historical and scholarly reliability of Avesta translations into different languages.

Key words: Avesta, translation, Persian language, Uzbek language, Ebrahim Pourdavoud, Jalil Doostkhah, Asqar Mahkam, Mirsodiq Is'hoqov, Zoroastrianism.

НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВОДОВ «АВЕСТЫ» НА АЗИАТСКИЕ (ПЕРСИДСКИЙ, УЗБЕКСКИЙ) ЯЗЫКИ

Аннотация

В данной статье проводится научный анализ переводов «Авесты» на персидский и узбекский языки. Основное внимание уделяется работам Ибрахима Пурдавуда и Джалила Дустхаха, анализируется их переводческая методология и содержательные особенности. Кроме того, рассматриваются узбекские переводы Аскара Махкама и Мирсодика Исхакова. Цель статьи – оценка исторической и научной достоверности переводов «Авесты» на различные языки.

Ключевые слова: Авеста, перевод, персидский язык, узбекский язык, Ибрахим Пурдавуд, Джалил Дустхах, Аскар Махкам, Мирсодик Исхаков, зороастризм.

Kirish. Ikki daryo oralig'i xalqlarining jahon sivilizatsiyasiga, insoniyatning ma'naviy kamolotiga asrlar davomida qo'shib kelgan hissasi bugungi kunda hech kimda shubha uyg'otmaydi. Bugun uzoq ajdodlarimiz tafakkuri va ma'naviyatining buyuk merosi bo'lmish "Avesto" kitobi ham Ikki daryo oralig'i xalqlari tarixining eng ko'hna sahifalarini yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

"Avesto" Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi davrlardagi moddiy va ma'naviy hayoti, diniy qarashlari, olam va odam to'g'risidagi tasavvur, urf-odat va qadriyatlariga haqida ma'lumot beradi. Asarda Miloddan avvalgi XIII asrdan to milodning IV asrigacha bo'lgan davrdagi tarixiy voqealar aks etgan.

Adabiyotlar tahlili. Zardushtiylik orasida Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lmish "Avesta"ning ikki asosiy tahriri mavjud. Birinchi tahrir- bu qadimgi avesta tilidagi matn bo'lib, IV asrda yaratilgan 51 harfli avesta alifbosi bilan yozilgan matndir. Bu tahrir Vendidod-Sade deb ataladi. Uning tarkibi qat'iy diniy qonun asosida belgilangan va uch asosiy qismdan iborat. Vendidod, Visparad, Yasna kabi tarkibiy qismlardan iborat. "Vendidod-Sade" ibodat marosimlarda qo'llaniladi, shuning uchun undagi matnlar kitob tartibida emas, balkim marosim ehtiyojlarga mos holda joylashtirilgan.

Ikkinchi tahrir- "Avesta"ning kitoblarga, boblarga va baytlarga ajratilgan shakli bo'lib, u III-IV asrlarda pahlaviy yozuvida o'rta fors (pahlaviy) tiliga tarjima va sharh bilan

yo'zlangan. Bu tahrir "Avesta va Zand" deb ataladi. Pahlaviy tilida u "āpastāk va zand" – ya'ni avestiy matn va ushbu matnga sharh deb nomlangan. Yevropada Avestani o'rgangan birinchi olim Anketil-Dyuperon ushbu tartibni o'zgartirib "Zand-Avesta" deb atagan. Mashhur avestashunos A.V. Uilyams-Jekson ta'kidlaganidek: "Avestani o'rganayotgan mutaxassislar bugungi kunda shunday xulosaga kelganlarki, bu matnning yo'qolganligi haqida gapirish uchun jiddiy asos yo'q.

Oxirgi Parfiya podshohlari (Sosoniylar) haqiqiy zardushtiy ruhiga ega edilar va Iskandar davridan tortib Sosoniylar hokimiyat tepasiga kelguncha zardushtiy donishmandligi an'anasi uzluksiz saqlanib qolganini yunon, lotin va boshqa yozma manbalar tasdiqlaydi." [1] "Avesta" nafaqat diniy balkim tarixiy manba bo'lganligi bois ko'plab tillarga tarjima qilingan. Shu bilan bir qatorda fors hamda o'zbek tillariga ham tarjima qilingan.

Hozirgi kunda fors tilida mavjud bo'lgan ikki versiya – Ibrohim Purdovud va Jalil Dustsoh tarjimalari hisoblanadi. Birinchi tarjimaga to'xtaladigan bo'lsak, Ibrohim Purdovud (1885-1968) Eronning diniy hamda madaniy tarixi asoschilaridan biri bo'lib, uning ishlari asosan Eronning islomgacha bo'lgan davrining madaniy va diniy holati haqida bo'lib, asosan "Avesta"ni pahlaviy tilidan fors tiliga tarjima qilgan. Ushbu tarjimalarini keng qamrovli sharhlar bilan boyitgan.

Boshqa tillarda yozilgan zardushtiy manbalarni ham tahlil qilib, "Avesta" ning mazmuni va tarixiy ahamiyatini ochib bergan. Purdovudgacha Avestaga oid tadqiqotlar asosan Yevropa tillarida, ayniqsa, fransuz va nemis tillarida olib borilgan edi. Uning fors tiliga qilgan tarjimasi Avestaning ilk to'liq va tizimli tarjimasi bo'lib, uni Eron olimlari va keng jamoatchilikka yetkazdi. Ushbu tarjima G'arb filologik tadqiqotlariga, xususan, Jeyms Darmesteter [2], Karl Hoffmann [3] va Kristian Bartolome [4] kabi yevropalik eronshunoslarning ishlariga tayangan.

Biroq, avvalgi tadqiqotchilardan farqli o'laroq, Purdovud matnlarning asl ma'nolarini tiklashga va ularni fors tilida tabiiy va tushunarli shaklda ifodalashga intilgan. Quyida Ibrohim Purdovudning tarjimalari keltirilgan.

1. "Zand-Avesta" (اوستا زند) – "Avesta" matnining ko'p jildli forscha tarjimasi va sharhi. Ushbu asar 1927-1934 yillarda chop etilgan bo'lib, keyinchalik qayta nashr qilingan. Ushbu tarjimaning tarkibiy qismlari quyidagicha. Yashtlar, 2 jild (Bombey, 1928-31), Xurda Avesta (Bombey, 1931), Yasna, 1-jild (Bombey, 1933), 2-jild (Tehron, 1958), Vispered (Tehron, 1964) kabi jildlardan iborat.

2. "Goh"lar (گوت) – "Goh"lar (Zardushtga oid eng qadimiy madhiyalar) haqida batafsil tadqiqot olib borgan va ularni tarjima qilgan. "Goh"lar (1-nashr, Bombay, 1926) (2-nashr, Tehron, 1952) va "Gohlar haqidagi eslatmalar" (Tehron, 1957). Ushbu tarjimalardan tashqari Zardushtiylik falsafasi bo'yicha ham ilmiy izlanishlar olib borgan va "Ahura Mazda va Ahriman" (اهورامزدا و اهریمن) (1938) asarini yozgan. Ushbu asar– Zardushtiylik dualizmi va uning falsafiy jihatlariga bag'ishlangan. Keyingi tarjimaga to'xtaladigan bo'lsak, Jalil Do'sxoh qalamiga mansub bo'lib, 2 jildan iborat. 1-kitob "Avesta: Ilohiy kitob – Zardushtiylik dini" Ushbu nashr Avestoning muhim qismlarini, Zardushtiylik dini asoslarini va uning falsafiy jihatlarini o'z ichiga oladi. [5] 2-kitob "Avesta: Eronliklarning eng qadimgi she'riyati"[6] U Avestoning asosiy matnlarini nafaqat fors tiliga tarjima qilgan, balki ularga keng qamrovli sharhlar va tahlillar ham qo'shgan. Purdovudning tarjimasi klassik yondashuv va madaniy va mifologik sharhlarga boyligi bilan ajralib turadi. J. Do'sxoh esa ilmiy tahlil qilgan va zamonaviy tadqiqotlar asosida tarjima qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada tadqiqot metodi sifatida "Yozma manbalarning ilmiy-texnologik xaritasi" metodidan foydalangan holda "Avesta"ning bir qator tillardagi tarjimalari tahlil qilindi. Bundan tashqari tarixiy

xolislik, xronologik ketma-ketlik va qiyosiy taqqoslash usullaridan keng foydalanildi.

Tahlil va natijalar. "Avesta" nafaqat jahon tillari balkim o'zbek tiliga ham tarjima qilingan bo'lib, Asqar Mahkam ilk bor 2001-yilda "Avesta" ning nisbatan to'liq tarjimasini yaratdi.[7] Asqar Mahkam fors tilidan tarjima qilganligi bois tarjimada fors-tojik so'zlarning salmog'i ko'p. Shuning uchun hattoki atamalarda ham forsiy dialektika ustunlik qiladi. Atoqli otlarni tarjimasida esa ko'proq zamonaviy nomlardan foydalangan. Ko'plab tadqiqotchilar Mirsodiq Is'hoqov tarjimasini boshqa tarjimalarga nisbatan tushunish oson deb hisoblaydilar. Bunga sabab sifatida uning sof turkiy va o'zbekcha so'zlardan keng foydalanishini ko'rsatadilar. Mirsodiq Is'hoqov "Avesta"ni tarjima qilishda rus tarjimonlari ishlaridan keng foydalangan holda ilk bora "Yasht" [8] qismini, So'ngra "Videvdat" [9] qismini tarjima qilgan. So'nggi yillarda "Goh" qismini ham tarjima qildi va uni Avesta: Zardusht "Goh"lari (ma'no o'girmalari va germeneytik talqinlari) deb atadi. [10] Gohlar "Avesta"ning eng qadimgi qismlaridan biri bo'lib Zardushtning muqaddas madhiyalar yig'indisidir. Tarjimon "Goh"larni aynan o'zidek tarjima qilish qiyinligi bois uni ma'no o'girmalari deb atagan. Quyida tarjimalarning tuzilish jihatdan tahlili berilgan.

"Avesta"ning to'liq saqlangan qismi "Videvdat" bo'lib, 22 bobdan iborat bo'lib, har bir bobi fragard deb ataladi. Asqar Mahkam tarjimasi 15 faragrdan iborat bo'lib, X, XI, XIV, XIX, XX, XXI, XXII faragardlar tarjimasi butunlay yo'q. Manbaning uchdan bir qismi tarjimasi yo'qligi sababli manbada yoritilgan tarixiy ma'lumotlar izchilligiga putur yetkazadi. M. Ishoqov tarjimasida esa 18ta fragard keltirilgan bo'lib, X, XI, XIV, XX fragardlar yo'q. XXII fragard bor lekin mazmun boshqacha. Tarjimalardagi kamchiliklar bir manba doirasida bo'lganligi bois manbaning ishonchlilik darajasini pasaytiradi. E. Rtveldze fikriga ko'ra, o'zbekcha nashrlar ommabop va badiiy xarakterdagi nashrlar hisoblanishi, jiddiy ilmiy tadqiqotlar zarurdir. [11]

Xulosa. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, "Avesta"ning o'zbekcha tarjimalari ilmiy mukammal emas. Ushbu sohada yanada chuqur tadqiqotlar olib borish lozim. Avesta tili "o'lik" tilga aylanganligi bois, boshqa tillardagi tarjimalar bilan qiyosiy tahlil qilish va o'zbek tilidagi tarjimalarning ishonchlilik darajasini oshirish lozim. Kelajakda "Avesta" ning to'liq va akademik izohlangan o'zbekcha tarjimasini yaratish zarurati mavjud.

ADABIYOTLAR

1. Williams A.V., Jackson. Avesta // ERE, vol. II, p. 270
2. Jeyms Darmesteter, Vendidad (Videvdād) or Laws against the Demons Avesta /// The Sacred Books of Zoroastrianism. Book 3. 1898. P.36.
3. Hoffmann K., Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia, Budapest, 1979, pp. 89-93.
4. Chr. Bartholomae, Die Gatha's des Awesta. Zarathushtra's Verspredigten, Strasburg, 1905.
5. Avesta: The Divine Book of Zoroastrianism Doostkhah, J. & Pourdavoud, E., 2008, Morvarid
6. Avesta: The Oldest Verses of the Iranians. Doostkhah, J., 1998, Morvarid.
7. Asqar Mahkam. Avesto. Toshkent. Sharq. 2001.
8. Mirsodiq Is'hoqov. Avesto: Yasht kitobi. Toshkent. 2001
9. Is'hoqov M. Avesta. Videvdot kitobi. Toshkent. 2007. 96-bet.
10. Is'hoqov M. Avesta: Zardusht "Goh"larining ma'no o'girmalari ma germeneytik talqini. Toshkent. 2022. 320-bet.
11. Ртвеладзе Э. В., Саидова А. Х., Абдуллаева К. В. Авеста. Закон против дэвов (Видевдат) / Адаптированный перевод, исследование и комментарии— СПб. 2008

UDK: 94(574)"1996/2024":339.13:004

Shahodat OXUNJONOVA,
Farg'ona davlat universiteti dotsenti v.b., PhD
E-mail:shoxunjonova@gmail.com

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti professori S.Shadmanova taqrizi asosida

SAVDONI RAQAMLASHTIRISH. ONLAYN SAVDONING BOZORLAR FAOLIYATIGA TA'SIRI (1996–2024-YILLARDA)

Annotatsiya

Ushbu maqolada 1996 – 2024 - yillar oralig'ida savdoning raqamlashtirilishi jarayoni va onlayn savdoning an'anaviy bozorlar faoliyatiga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilinadi. Dastlabki yillarda internet texnologiyalarining kirib kelishi va raqamli infratuzilmaning shakllanishi, so'nggi yillarda esa onlayn platformalarning kengayishi asosida bozor tuzilmalari va savdo madaniyatida yuz bergan o'zgarishlar yoritiladi. Maqolada iqtisodiy, ijtimoiy va texnologik omillar kontekstida bozorlarning transformatsiyasi ilmiy asosda tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, onlayn savdo, an'anaviy bozorlar, elektron tijorat, digital platformalar, iste'molchi xulq-atvori, raqamli iqtisodiyot, savdo transformatsiyasi.

DIGITALIZATION OF TRADE. THE IMPACT OF ONLINE TRADE ON MARKETS (1996–2024)

Annotation

This article analyzes the process of trade digitalization and the impact of online commerce on traditional markets between 1996 and 2024. It explores the emergence of internet technologies in the early years and the expansion of digital infrastructure, as well as the transformation of market structures and trading culture due to the widespread use of online platforms in recent decades. The study investigates market transformation through economic, social, and technological lenses, providing a comprehensive academic overview.

Keywords: digitalization, online trade, traditional markets, e-commerce, digital platforms, consumer behavior, digital economy, trade transformation.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ТОРГОВЛИ. ВЛИЯНИЕ ОНЛАЙН-ТОРГОВЛИ НА РЫНКИ (1996–2024)

Аннотация

В статье рассматривается процесс цифровизации торговли и влияние онлайн-продаж на деятельность традиционных рынков в период с 1996 по 2024 годы. Анализируется внедрение интернет-технологий в начале периода и развитие цифровой инфраструктуры, а также изменения в структуре рынков и торговой культуре на фоне широкого распространения онлайн-платформ в последние десятилетия. Исследование раскрывает трансформацию рынков с экономической, социальной и технологической точек зрения.

Ключевые слова: цифровизация, онлайн-торговля, традиционные рынки, электронная коммерция, цифровые платформы, поведение потребителей, цифровая экономика, трансформация торговли.

Kirish. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotining rivojlanishi va global raqamli inqilobning ta'siri tufayli savdo va tijorat faoliyati tez sur'atlarda raqamlashtirilmoqda. Xususan, onlayn savdoning jadal o'sishi, iste'molchilarning ehtiyojlarini qondirish va savdo jarayonlarini osonlashtirishda katta ahamiyatga ega bo'lib, bozorlarning faoliyatini tubdan o'zgartirmoqda. 1991-yildan so'ng O'zbekistonning iqtisodiy sohasidagi islohotlar, shuningdek, internetning keng tarqalishi onlayn savdoning rivojlanishiga turtki bo'ldi. Ushbu maqolada, savdoning raqamlashtirilishi va onlayn savdoning bozorlar faoliyatiga ta'siri o'rganiladi. Bu o'zgarishlar, ayniqsa, kichik va o'rta biznes, iste'molchilar uchun yangi imkoniyatlar yaratish, shuningdek, savdo tizimidagi samaradorlikni oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ayniqsa, 2016-yildan boshlab Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida yangi islohotlar davri boshlangan bo'lib, unda raqamli texnologiyalarni joriy etish, ochiq bozor iqtisodiyotiga o'tish, tadbirkorlik va savdo sohasini erkinlashtirish ustuvor yo'nalishlarga aylandi. Ushbu davrda "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi qabul qilinib, elektron tijorat va onlayn savdo sohasining jadallik bilan rivojlanishiga keng yo'l ochildi.

Bozorlar iqtisodiyotning "tirik organizmi" bo'lib, ular aholining kundalik ehtiyojlarini qondirishda muhim o'rin tutadi. Biroq, savdoni raqamlashtirish jarayoni bilan birga an'anaviy bozorlar faoliyati ham tubdan o'zgarib bordi. Raqamli platformalar, onlayn savdo maydonchalari va elektron to'lov tizimlarining keng joriy qilinishi natijasida iste'molchilarning xarid qilish odatlari o'zgardi, bozorlardagi savdo hajmi va xarid tendensiyalari yangicha shakllandi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda an'anaviy bozorlar va zamonaviy onlayn savdo tizimlari o'rtasidagi raqobat kuchayib bormoqda. Bu holat iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan tahlil etilishi, O'zbekistonda raqamli transformatsiyaning ijobiy va salbiy ta'sirlarini aniqlashni taqozo qiladi. Xususan, 1996-yildan boshlab bosqichma-bosqich amalga oshirilgan bozor islohotlari, valyuta siyosatining erkinlashtirilishi, tadbirkorlik sub'yektlariga yaratilgan yengilliklar va internet infratuzilmasining rivojlanishi ushbu o'zgarishlarning asosiy omillaridandir.

Shu nuqtai nazardan, ushbu ilmiy maqola nafaqat iqtisodiy taraqqiyotga oid siyosiy qarorlar natijasida yuzaga kelgan tendensiyalarni tahlil qiladi, balki O'zbekistonda

raqamli savdoning bozorlar faoliyatiga bo'lgan bevosita va bilvosita ta'sirini chuqur o'rganishga xizmat qiladi.

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Savdoni raqamlashtirish jarayoni iqtisodiy rivojlanishning yangi bosqichi sifatida ko'rilmogda. Castells tomonidan ta'kidlanganidek, "axborot jamiyati"da raqamli texnologiyalar jamiyatning barcha sohalariga, jumladan, savdoga ham chuqur ta'sir ko'rsatmogda [1]. Shuningdek, Porter va Heppelmann texnologiyalarning mahsulot qiymat zanjiriga integratsiyasini tahlil qilib, onlayn savdo modelining iqtisodiy samaradorlikni oshirishdagi rolini asoslab bergan [2].

1990-yillar oxiri va 2000-yillar boshida onlayn savdo asosan rivojlangan davlatlarda jadal rivojlandi. Amazon va eBay kabi platformalarning paydo bo'lishi bu sohadagi ilk yutuqlar sifatida qayd etiladi [3]. 2000–2010-yillar oralig'ida rivojlanayotgan mamlakatlarda ham internet texnologiyalarining kirib kelishi bilan onlayn savdoning ilk bosqichlari boshlandi. O'zbekistonda bu jarayon 2010-yillar o'rtalaridan boshlab faol tus ola boshladi[4]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 28-apreldagi PQ - 4699-sonli qarori bilan "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi qabul qilinib, unda savdo va xizmatlar sohasini raqamlashtirish asosiy yo'nalishlardan biri sifatida belgilandi [5]. So'nggi yillarda OLX.uz, ZoodMall, Uzum Market kabi platformalar aholining keng qatlamlari tomonidan faol qo'llanilmogda [6]. 2020–2024-yillarda onlayn savdoning chakana savdodagi ulushi 3,2% dan 11,7% gacha oshgani bu boradagi o'zgarishlarning real ko'rsatkichidir [7].

Ilmiy adabiyotlarda onlayn savdoning an'anaviy bozorlar faoliyatiga ikki xil ta'siri qayd etiladi: raqamli vositalar orqali mahsulotlar savdosining qulayligi, reklama imkoniyatlarining kengayishi, yangi mijozlar bazasining shakllanishi [8][9]. An'anaviy savdogarlarning raqamli vositalarni yetarli darajada egallay olmasligi, texnologik nomutanosiblik, raqobatning kuchayishi[10]. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, raqamli savdo platformalari ayniqsa ayollar va yoshlar uchun yangi iqtisodiy imkoniyatlar yaratdi. Masalan, D. Ziyayeva tomonidan o'tkazilgan so'rovnoma ayol tadbirkorlarning 38% qismi onlayn platformalar orqali uy sharoitida savdo bilan shug'ullanayotgani aniqlangan [11].

- **Tadqiqot metodologiyasi.** Ushbu maqolada onlayn savdoning bozorlar faoliyatiga ta'sirini tahlil qilish uchun empirik va statistik ma'lumotlar, o'rganish jarayonida yig'ilgan tadqiqot natijalari va o'tkazilgan so'rovlar asosida tahlil qilinadi. Asosiy ma'lumotlar O'zbekistonning tijorat bozorlaridagi onlayn savdo faoliyati, raqamli texnologiyalarni qamrab olish darajasi, iste'molchilarning raqamli savdo jarayonlariga bo'lgan munosabati hamda onlayn savdoning o'sish sur'atlari haqida bo'ladi. Ma'lumotlar asosan so'nggi 5 yillik davrni o'z ichiga oladi va turli iqtisodiy tahlil usullaridan foydalaniladi.

- **Tahlil va natijalar.** Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, O'zbekistonning bozorlarida onlayn savdoning rivojlanishi sezilarli o'zgarishlarga olib kelgan. Bozor ishtirokchilari, jumladan, kichik va o'rta bizneslar, raqamli texnologiyalarni keng qamrab olish orqali samaradorlikni oshirib, yangi mijozlar bazasini yaratdi. Onlayn savdoning rivojlanishi o'z navbatida, an'anaviy savdo tarmoqlarini

raqobatga olib kelgan va savdoni yanada osonlashtirgan. Shuningdek, iste'molchilarning raqamli savdoga bo'lgan qiziqishi oshgan va yangi xizmatlar, mahsulotlar, to'lov tizimlari rivojlanib bordi.

1996–2024-yillar oralig'ida O'zbekistonda bozor iqtisodiyotining shakllanishi va rivojlanishiga qaratilgan islohotlar natijasida savdo sohasida chuqur o'zgarishlar yuz berdi. Ushbu davrda bozorlar nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy-iqtisodiy tizimning markaziy elementi sifatida shakllandi. Tarixiy manbalarga tayangan holda quyidagi bosqichlarni ajratish mumkin:

1. 1996–2005-yillar: Mustahkamlovchi bosqich. Ushbu davrda mustaqillikdan keyingi ilk iqtisodiy islohotlar davomida an'anaviy dehqon bozorlari faoliyati kuchaydi. Savdo faoliyati asosan naqd pulga asoslangan bo'lib, infratuzilma yetarli darajada rivojlanmagan edi. Shu bilan birga, bozorlarda ishtirok etayotgan aholining asosiy qismi kichik tadbirkorlar va uy xo'jaliklari bo'lgan. Bu bosqichda raqamlashtirish haqida gap bo'lmagan, biroq savdoning jamiyatdagi asosiy iqtisodiy ko'rinishi bozor savdosi edi.

2. 2006–2015-yillar: Texnologik asoslarga o'tish davri. Ushbu bosqichda mobil aloqa va internetning ommalashuvi boshlanib, savdo tizimida birinchi elektron xizmatlar paydo bo'ldi. Plastik kartalar orqali to'lov tizimlari joriy etildi. 2011-yilda O'zbekiston hukumati tomonidan elektron tijoratni huquqiy tartibga solish bo'yicha dastlabki qadamlar qo'yildi. Mazkur yillarda "bozorlar zamonaviylashtirilishi" dasturlari asosida ayrim savdo maskanlari rekonstruksiya qilindi, lekin raqamlashtirish hali keng ommalashmadi.

3. 2016–2024-yillar: Raqamli transformatsiya davri. Bu bosqich Prezident Sh. Mirziyoyev rahbarligida boshlangan yangi islohotlar davriga to'g'ri keladi. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasining qabul qilinishi bilan onlayn savdo tizimlari tez sur'atda rivojlandi. OLX, ZoodMall, Uzum Market, Asaxiy.uz kabi yirik elektron savdo platformalari faoliyati kuchaydi. Shu bilan birga, an'anaviy bozorlardagi savdogarlarning bir qismi onlayn maydonlarga o'ta boshladi.

Bu tarixiy tahlil asosida shuni aytilish mumkinki, 1996-yildan 2024-yilgacha bozorlarning iqtisodiy hayotdagi o'rni sezilarli darajada o'zgargan bo'lib, bu o'zgarishlar bevosita raqamli texnologiyalar, islohotlar va dunyo bozorida global tendensiyalar bilan bog'liqdir. Bugungi kunda esa bozorlarga moslashuvchanlik, raqamli savdo usullarini o'zlashtirish va yangi xizmat turlarini joriy etish talabi dolzarb bo'lib qolmogda.

O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligining 2024-yil yakuniy hisobotiga ko'ra, 2019-yilda rasmiy ro'yxatdan o'tgan onlayn savdo sub'yektlari soni 2 500 ta bo'lgan bo'lsa, 2024-yilga kelib bu ko'rsatkich 14 300 taga yetgan, bu esa 472% o'sishni tashkil qiladi [1]. 2020-yilda umumiy chakana savdo hajmining 3,2 foizi onlayn savdo orqali amalga oshirilgan bo'lsa, 2024-yil yakunida bu raqam 11,7 foizga yetgan [1].

Tadqiqot doirasida Toshkent shaharidagi 120 nafar tadbirkor (kichik bozor savdogarlari va onlayn do'kon egalari) o'rtasida so'rovnoma o'tkazildi [2]:

Savol	Ha (%)	Yo'q (%)
Onlayn savdoga o'tish biznesingizni kengaytirishga yordam berdimi?	72%	28%
Internet orqali mijozlar soni ko'paydimi?	81%	19%
Raqamli to'lov tizimlaridan foydalanasizmi?	89%	11%
Yetkazib berish xizmatlari orqali savdo qilasizmi?	63%	37%

Eng ko'p foydalanilayotgan savdo platformalari: OLX.uz, ZoodMall, Telegram kanal/do'konlari, Instagram sahifalari [2]. Onlayn savdo orqali savdogarlar o'rtacha 25–30% ga ko'proq foyda olayotganliklarini bildirgan [2]. Ayol tadbirkorlarning 38% qismi onlayn platformalar orqali

mahsulot sotishni boshlagan va bu ularga uyda turib savdo qilish imkonini bergan [2].

Bundan tashqari, onlayn savdo platformalarining rivojlanishi orqali tijorat bozorlarida yangi ish o'rinlari yaratilib, raqamli marketing va reklama sohalarida o'sish

kuzatilgan[4]. Bu jarayon, ayniqsa, qishloq hududlarida yashovchi tadbirkorlar uchun katta imkoniyatlar yaratdi, chunki ular onlayn platformalarda o'z mahsulotlarini keng miqyosda sotish imkoniyatiga ega bo'lishdi [4].

Onlayn savdoning bozorlarga ta'siri faqat iqtisodiy jihatdan emas, balki ijtimoiy jihatdan ham sezilarli bo'ldi.

Raqamli savdo platformalarining rivojlanishi iste'molchilarning xarid qilish odatlarini o'zgartirdi. Boshqa tomondan, savdo sohasida raqobatning kuchayishi kichik bizneslar uchun yangi qiyinchiliklarni yuzaga keltirdi. Biroq, raqamli texnologiyalarni o'zlashtirish orqali ular o'z bizneslarini kengaytirish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Shuningdek, onlayn savdoning o'sishi, davlat tomonidan raqamli infratuzilmani rivojlantirishni talab qildi. Shuning uchun, davlat va xususiy sektorning hamkorligi onlayn savdoning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun zarurdir.

- **Xulosa va takliflar.** 1996–2024-yillar mobaynida savdoni raqamlashtirish jarayoni dunyo va O'zbekiston iqtisodiyotida chuqur o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Internet texnologiyalarining keng joriy etilishi, elektron to'lov tizimlari

va raqamli marketing vositalarining rivoji an'anaviy bozorlar faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Onlayn savdoning rivojlanishi orqali mahsulotlarni tezkor yetkazib berish, keng assortiment va raqobatbardosh narxlar iste'molchilarning xarid qilish odatlarini o'zgartirdi.

Shu bilan birga, mahalliy bozorlar oldida yangi chaqiriqlar yuzaga keldi: raqamli savdo platformalariga moslashish, texnologik infratuzilmani rivojlantirish va an'anaviy savdo usullarini zamonaviy raqamli formatlarga integratsiya qilish zaruriyati kuchaydi. Ko'pchilik tadbirkorlar onlayn va oflayn savdo usullarini uyg'unlashtirish orqali yangi imkoniyatlardan foydalana boshladi.

Natijada, onlayn savdo bozorlarning to'liq yo'qolishiga emas, balki ularning funksional va tashkiliy jihatdan qayta shakllanishiga olib keldi. Katta hajmdagi ma'lumotlardan foydalanish, elektron tijoratni qo'llab-quvvatlovchi qonunchilikning takomillashuvi va raqamli savdo savdixonligining ortishi bozorlar barqaror rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qildi.

ADABIYOTLAR

1. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell Publishers, 1996. – 556 p.
2. Porter M. E., Heppelmann J. E. How Smart, Connected Products Are Transforming Competition // Harvard Business Review. – 2014. – November Issue. – <https://hbr.org/2014/11/how-smart-connected-products-are-transforming-competition>
3. Laudon K. C., Traver C. G. E-commerce: Business, Technology, Society. – 14th ed. – London: Pearson Education, 2018. – 912 p.
4. Turaqulov B. O'zbekistonda elektron tijoratning rivojlanish bosqichlari // Iqtisodiy tahlil jurnali. – 2017. – №4. – B. 38-43.
5. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida // O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori PF-6079. – 2020-yil 5-oktabr. – <https://lex.uz/docs/5019157>
6. OLX.uz va Uzum.uz foydalanuvchi statistikasi. – 2023-yilgi ma'lumotlar. – <https://olx.uz>, <https://uzum.uz> (murojaat qilingan sana: 2025.05.03).
7. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. Savdo faoliyatining umumiy ko'rsatkichlari. – Toshkent, 2024. – <https://stat.uz>
8. Qurbonov M. Raqamli savdoning marketing faoliyatiga ta'siri. – Toshkent: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti nashri, 2021. – B. 55-61.
9. Alimova N. Onlayn savdoning hududiy rivojlanishiga ta'siri // Iqtisod va innovatsiya. – 2023. – №2. – B. 102-108.
10. To'rayev A. Bozor ishtirokchilarining raqamli transformatsiyaga moslashuvi. – Samarqand: Iqtisodiy tadqiqotlar markazi, 2022. – B. 33-39.
11. Ziyayeva D. Ayollar tadbirkorligida raqamli imkoniyatlar // Yosh olimlar nigohida. – Toshkent: "Fan va taraqqiyot" nashriyoti, 2023. – B. 145-149.

Sevara RASULOVA,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail:sevararasulova1991@yandex.ru

IPU dotsenti B.Toshpo'latov taqrizi asosida

OKS SIVILIZATSIYASI IJTIMOYIY MUNOSABATLARIDA TRANSFORMATSION JARAYONLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada Oks sivilizatsiyasining yodgorliklarida uchraydigan moddiy manbalar asosida okslik xalqlarning ijtimoiy hayotidagi an'anaviy xo'jaliklar o'rganiladi. Shuningdek, Oks sivilizatsiyasining Qadimgi Sharq davlatlari bilan olib borgan savdo va madaniy aloqlarining natijasida xo'jalikda yangi o'zgarishlar yuz beradi. Ushbu o'zgarishlar natijasida yuzaga kelgan transformatsion jarayonlar hamda yangi xo'jaliklar, kundalik turmush tarziga oid ma'lumotlar kiritilgan.

Kalit so'zlar. Oks sivilizatsiyasi, Shimoliy Baqtriya, Sopolli madaniyati, transformatsion jarayonlar, ijtimoiy transformatsiya, Turon, O'rta Osiyo.

ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЯХ ЦИВИЛИЗАЦИИ ОКС

Аннотация

В данной статье на основе материальных источников, обнаруженных в памятниках цивилизации Окса, исследуются традиционные хозяйства в общественной жизни народов Окса. Также в результате торговых и культурных связей цивилизации Окса со странами Древнего Востока произошли новые изменения в экономике. Включена информация о трансформационных процессах, новых фермах и повседневном образе жизни, произошедших в результате этих изменений.

Ключевые слова: Цивилизация Окса, Северная Бактрия, Сопольская культура, трансформационные процессы, социальная трансформация, Туран, Центральная Азия.

TRANSFORMATION PROCESSES IN SOCIAL RELATIONS OF THE OX CIVILIZATION

Annotation

This article studies the traditional economies in the social life of the Oxus peoples based on material sources found in the monuments of the Oxus civilization. Also, as a result of the trade and cultural contacts of the Oxus civilization with the countries of the Ancient East, new changes will occur in the economy. Information about the transformation processes that occurred as a result of these changes, as well as new farms and daily lifestyles, is included.

Key words: Oxus civilization, Northern Bactria, Sopolli culture, transformational processes, social transformation, Turan, Central Asia.

Kirish. Surxon vohasi o'zining betakror tabiiy geografiasini hamda iqlimi bilan qadimdan eng qadimgi odamlar uchun beshik vazifasini o'tagan. Albatta bunga bir qancha tabiiy omillar mavjud: qulay tabiiy sharoit, sersuv daryolar, serunum tuproq. Barcha qulayliklar Oks sivilizatsiyasi aholisi uchun bronza davrida ilk shaharlar va ularning negizida paydo bo'lgan ilk shahar-davlatlarning shakllanishida asosiy mezonlar sanalgan.

Albatta Oks sivilizatsiyasining yodgorliklarining o'rganish jarayonida undagi xalqlarning turmush tarzi, kasbukori, xo'jalik ishlari, kundalik hayoti umuman ijtimoiy sohalarini diqqat markazda turadi. Binobarin, Oks sivilizatsiyasining yodgorliklari joylashgan hududlar ma'lum bir madaniyatlar bilan klassifikatsiya qilinib, tadqiqotchilar tomonidan ana shu klassifikatsiyaning taqqoslash, tahlillash metodlari orqali ularning har bir sohasini rekonstruksiya qilishga harakat qilishgan.

Masalan, Shimoliy Baqtriyaning Sopolli madaniyatiga turdosh bo'lgan, janubiy-g'arbiy Tojikiston mintaqasining iqlim sharoitini hisobga olganda, ularning xo'jalik sohasida yaylov chorvachiligi, lalmikor dehqonchilik va bog'dorchilik yetakchi sohaga aylandi. Ammo Sopolli madaniyati doirasidagi xalqlar hayotida takroriy sug'orma dehqonchilik sohasining ustuvorligi kuzatiladi[6].

Adabiyotlar tahlili. Dehqonchilik sohasining Oks sivilizatsiyasi aholisi uchun birdan-bir yetakchi tarmoq ekanligini arxeologlar tomonidan toshdan yasalgan 12 dona

butun holatdagi bug'doy yanchgichlarning topilishi bo'lib, bronza davri xalqlari uchun miloddan avvalgi III-II mingyilliklarga kelib sopol va bronza buyumlardan tashqari tosh qurollarning ham ahamiyati hali so'nmaganini ifodalaydi. Ushbu tosh qurollarning qalinligi 10 sm gacha yetib, umumiy o'lchami esa 30x20x16 sm ni tashkil etadi [7]. Toshdan nafaqat don maydalagichlar bundan tashqari, qirg'ichlar, kamon o'qlari va shuningdek, toshdan yadrolar ham yasalgan bo'lib, boshqa turdagi tosh qurollardan yadrolarning soni aksariyatni tashkil etadi, xususan birgina Sopollitepa manzilgohidan jami 200 ga yaqin tosh yadrolari aniqlangan bo'lib, o'lchamlari jihatidan 4 guruhga ajratilgan.

Tosh yadrolarining eng yirigi 78-100 mm gacha bo'lib, og'irligi 1060 gramm ni tashkil etadi, asosan bir jismni itarish yoki zarba berish bundan tashqari turar-joylarni mudofaa qilish maqsadida foydalanilgan. Ammo ikkinchi faraz ya'ni tosh yadrolarining ulotirish mashinalaridan foydalanilgan degan ilmiy nazariya arxeologlar tomonidan ochiqlicha qolgan, chunki bunday uskunalar hali aniqlanmagan bo'lib, yagona xulosa bunday tosh yadrolari asosan ovda qo'llanilgan degan xulosa ishonchililigicha qoladi[9]. Nima bo'lganda ham oksliklarning xo'jalik hayotida dehqonchilik, chorvachilik, metallga ishlov berish sohalarida tashqari, tosh-taroshlik san'ati ham yuksak taraqqiy etganligiga guvohi bo'lamiz. Albatta Oks sivilizatsiyasining ijtimoiy hayotida yuz bergan transformatsion jarayonlar ko'lamini uning haykaltaroshlik sohasida ham kuzatilgan edi[12].

Umuman olganda Oks sivilizatsiyasining paydo bo'lish ibtidosidan boshlab toki intihosigacha bo'lgan evolyutsion yo'lni bosib o'tar ekan uning ham siyosiy ham ijtimoiy, xo'jaliklarida transformatsion jarayonlar yuz berishi tabiiy xol albatta, buni tarixi ham allaqachon tadqiqotchilar tomonidan keng o'rganilgan[14].

Shu bilan birgalikda 1970-71-yillarda Sopollitepa manzilgohida olib borilgan qazishma ishlari natijasida ushbu manzilgohdan jami 5500 dan ortiq uy va yovvoyi hayvonlarning suyaklari aniqlangan bo'lib, ulardan 7 ta turi uy hayvonlarini tashkil etsa, yovvoyi hayvonlarning turi esa 11 tani tashkil etadi. Bu raqamlar albatta bronza davri Sopolli madaniyati aholisi uchun takroriy sug'orma dehqonchilikdan so'ng ikkinchi soha sifatida mayda shoxli uy chorvachiligining yetakchiligini e'tirof etishga asos bo'lib xizmat qila oladi. Yovvoyi hayvonlarning miqdoriy jihatdan ustunligini e'tibor qaratsak, ularning asosan terisi va shoxlaridan uy xo'jaligida foydalanishgan. E'tiborli jihati shundaki, agarda yovvoyi hayvonlar orasida kasallik aniqlangan bo'lsa, ulardan oziq-ovqat mahsuloti sifatida foydalanilmagan [3].

Oks sivilizatsiyasining eng so'ngi tadqiqotlari shuni ko'rsatayabdi, uning xo'jalik hayotida nafaqat dehqonchilik va chorvachilik balki, hunarmandchilikning rivojlanganligi va uning keng tarmoqlarga – kulolchilik, temirchilik, zargarlik sohalarining shakllanganligi, ularning kasb egalari esa professional mahoratga ega ekanligi ta'kidlanadi [5].

Bronza metallurgiyasi xonaki hunarmandchilik o'rniaga maxsus temirchilik, zargarlik ustaxonalarini vujudga keltirdi. Xunarmandchilikning ixtisoslashuvi bilan mintaqalararo ayirboshlash kuchaydi. Madaniy viloyatlar chegara hududlarida natural tovar ayirboshlash bozorlari tashkil topdi. Madaniy viloyatlarni iqtisodiy jihatdan bog'lab turuvchi tabiiy aloqa yo'llari paydo bo'ldi. Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Murg'ob va ularning tarmoqlari bronza davri savdogarlarining boshqa mintaqalar bilan bog'lab turuvchi iqtisodiy aloqa suv yo'llari edi. Bronza davridayoq Badaxshon lazuritining O'rta Osiyo viloyatlariga tarqalganligiga guvoh bo'lamiz [1]. Shuni ta'kidlash joizki, metal buyumlar jumladan bronzadan yasalgan zargarlik buyumlaridan Oks sivilizatsiyasi xalqlari kundalik hayotga muntazam foydalanganlar. Xususan, qosh-u ko'zlarni bo'yash uchun ishlatiladigan surma va uning mitti surmadonlari o'z davrining arxeologlari tomonidan aniqlangan bo'lib, bu dalillar yana bir bor Oks sivilizatsiyasi xalqlari yashagan davrni tinch-osuda, ijtimoiy hayoti bir maromda kechganligini va ayollarining o'ta nafis didga ega ekanliklarini anglatadi, ikkinchi tomondan esa Sopollitepadan topilgan metall buyumlarning tarkibiy elementlari jihatidan O'rta Osiyodagi eng qadimgi metallurglar jamoasining shakllanganligi bilan izohlanadi [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada Oks sivilizatsiyasining yodgorliklarida o'tgan asrning 60-70-yillaridan to bugungi kungacha mahalliy va xorij arxeologlari [13] tomonidan davom etayotgan arxeologik ekspeditsiyalar natijasida topilgan moddiy manbalar asosida umumiy xulosa qilinib, o'zaro qiyoslanadi, tanqidiy tahlil, xronologik izchillik va muammoli metodlardan foydalaniladi.

Tahlil va natijalar. Ijtimoiy hayotning tinch va osuda o'tganligi, oksliklarning kundalik hayotida ishlatiladigan, arxeologlar tomonidan aniqlangan moddiy namunalar misolida ham isbotlash mumkin. 1973-yilda Sopollitepada olib borilgan tadqiqotlar natijasida jami 150 dan ortiq binolar ochilgan bo'lib, shulardan 104/105, 150 raqamli xo'jalik binolari

aniqlangan. 104 raqamli binoning shimoliy-g'arbiy qismida chuqurligi 50 sm, diametri 60 sm ga teng, ichki qimi kul bilan to'ldirilgan chuqurlikda "mergeli" toshdan yasalgan qurbaqa haykali topildi. Qurbaqa haykalchasi juda ideal holatda ishlangan bo'lib, orqa oyoqlari qisilgan, old oyoqlari esa yuqoriga cho'zilgan, boshi biroz ko'tarilgan, ko'zlari bo'rtib ketgan bo'lib, yuza qismi silliq tarzda ishlangan. O'z davrining arxeologlari bergan ma'lumotlarga ko'ra, tag qismining sillikli – bu haykalchani qandaydir stol o'yinlari uchun maxsus yasalgan o'yinchoqdir degan ilmiy xulosani ilgari suradilar[8].

Bronza davrida ayirboshlashning o'sishi bilan suv orqali bo'ladigan aloqa yo'llari yaxshilandi, chovli va yelkanli kemalar kashf etilib, okean doirasida chiqish imkoniyati tug'ildi. Qururlikda esa transport sifatida hayvonlar (ho'kiz, ot, eshak va tuya) kuchidan foydalanish boshlandi. Hayvonlar qo'shilgan g'ildirakli aravalalar vujudga keldi[1].

Bronza davri oxirlariga kelganda, urug'chilik jamoasi xarobalarida sinfiy jamiyatning vujudga kelishiga zamin hozirladi. Bronza asri o'rni egallagan navbatdagi arxeologik davr – temir asriga kelib, jamiyatning aniq sinflarga bo'linishi va hukmron doiralarning manfaatini eziluvchilardan himoya qilish quroli sifatida ekspulatsiya qilish mashinasi – davlat kelib chiqdi. Ammo o'tgan asrning 80-yillarigacha kelib esa, tovar ayirboshlashning o'sishi bilan ilk sinfiy munosabatlar tarkib topgan bo'lishi mumkin, lekin bronza davri shaharlar va shu asosda vujudga kelgan ilk davlatlar vujudga kelganligi to'g'risidagi fikrlarni ba'zi adabiyotlarga inkor etadi [1].

Hind vodiysining yirik shaharlar Mohenjodaro, Xarappa va Kalibangan shaharlarining inqirozi (mil.avv. 1800-1700) sabablarini tadqiqotchilar turlicha ifodalaydilar, xususan, Kalibangan, Amri va Lothalda "bosqinchilik" izlari mavjud bo'lib, xonalardagi kamin atroflarida sopol va singan oshxona buyumlari, singan g'isht bo'laklari va singan quvurlarni uchratganlar. Ammo ushbu gipoteziya Xarappa va Mohenjodaro uchun xos emas, chunki bunday izlar mavjud emas. Ushbu ikki yirik shaharlarning inqirozini geolog olimlar tektonik jarayonlar va uninf ortidan epidemik bezgak kasalligining tarqalishi bilan asoslaydilar.

Uchinchi ilmiy xulosalarning biri – oriylardir, ya'ni oriylarning shimoliy-g'arbiy tog'lardan ushbu shaharlardagi migratsion jarayonlaridir, ammo tadqiqotchilarning ularning mahalliy aholi tarkibiga singishib ketganligini Hind sivilizatsiyasining inqirozi bilan oriylarning kirib kelishi vaqti orasida juda kata tarixiy davr borligini ham ta'kidlashadi [11]. Bu gipoteziyani yana bir necha tadqiqotchilar ma'qullashadi [15].

Xulosa va takliflar. Muallifning fikricha, bronza davrining sivilizatsiyalarining inqirozidagi ushbu omillar ijtimoiy sohadagi muammoalarning miqdorini anchagina oshiradi. Chunki eng Oks sivilizatsiyasining inqirozi xususidagi eng so'ngi tadqiqotlarda ijtimoiy hayot ustunlik qiladi, ya'ni uning yechimi bilan bog'liq holatlar kuzatiladi.

Chunonchi ko'chmanchi oriylar Hind sivilizatsiyasi inqiroziga sabab bo'lmaganidek Oks sivilizatsiyasiga ham tanazzuli uchun omil bo'lib xizmat qilmagan, aksincha, mahalliy va ko'chmanchilarning nafaqat madaniy aloqalar qilgan balki, o'zaro etnik qorishuvlar jarayoni ham yuz beradi. Oks sivilizatsiyasining tanazzuli boshqaruvning zaiflashuvi, jamoalarning ichki ziddiyatlar natijasida yuz berganligi bilan ifodalanadi[16].

ADABIYOTLAR

1. Аскаров.А. Бухоронинг ибтидоий давр тарихидан лавҳалар. Ўзбекистан ССР. Фан. Тошкент. 1973. с. 17.
2. Аскаров А.А., Абдуразаков А., Богданова-Березовская., В. Д. Рузанов. Химический состав металлических предметов из поселения Сапалитепа. История материальной культуры Узбекистана. Издательство "Фан". Узбекской ССР. Ташкент. Выпуск 12. 1975. С. 72-85.

3. Батыров Б. Х. Фауна поселения Сапаллитепа. История материальной культуры Узбекистана. Выпуск 11. Ташкент. 1974. С. 35-38.
4. Жўракулов М. Ўрта Осиё ибтидоий археологияси. Ўқитувчи. 1984. с. 121.
5. Каттаева Г. Ч. Сополли маданиятининг заргарлик буюмлари. Фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Термиз 2022. -В. 25.
6. Каримова Д. О. Шимолий Бахтрия аҳолисининг дафн маросимлари ва диний эътиқодлари (бронза даври моддий маданият ёдгорликлари мисолида). Фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент, 2017. -В. 19.
7. Мирсаатов Т. М. Ширинов Т. Функциональный анализ некоторых каменных изделий из Сапаллитепа. История материальной культуры Узбекистана. Выпуск 11. Ташкент. 1974. С. 61-70.
8. Рахманов У. Хозяйственные помещения за пределами крепости Сапаллитепа. История материальной культуры Узбекистана. Издательство “Фан”. Узбекской ССР. Ташкент. Выпуск 13. 1977. С. 22-32.
9. Ширинов Т.Ш. Каменные ядра Сапаллитепа. История материальной культуры Узбекистана. Издательство “Фан”. Узбекской ССР. Ташкент. Выпуск 13. 1977. С. 13-22.
10. Ширинов Т.Ш. Каменные ядра Сапаллитепа. История материальной культуры Узбекистана. Издательство “Фан”. Узбекской ССР. Ташкент. Выпуск 13. 1977. С. 13-22.
11. Herman Kulke., Dietmar Rothermund. A history of India. (third edition) London and New York. Routledge. 1998. pp. 27-29.
12. Rasulova S Ch. Oks sivilizatsiyasi haykaltaroshlik namunalarida transformatsion jarayonlar // Жамият ва инновациялар. (04) 2024. P. 88-96.
13. Rasulova S.Ch. Germaniya tadqiqotchilarining Surxon Vohasidagi arxeologik tadqiqotlari xususida. “Surxon vohasining insoniyat sivilizatsiyasidagi oʻrni: moddiy va nomoddiy madaniyat asoslari” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi. Termiz. 2024. 1-may. B. 390-396.
14. Rasulova S. Ch. Turon xalqlari tarixshunosligida transformatsion jarayonlarning oʻrganilishi. VI – S Artuchs Reading. Vol. II. Panjikent. 2024. P. 129-136.
15. Steven L. Tuck. Cities of the ancient world. Miami university. Virginia. 2014. p.3
16. Xurramov X.B. Oks sivilizatsiyasi tarixshunosligi (German olimlari tadqiqotlari misolida). Termiz. 2023. B. 122.

UO'K:94(575.1)

Xolmamat RAUPOV,

Navoiy davlat universiteti Jamoatchilik bilan aloqalar bo'yicha direktori, tarix fanlari doktori, dotsent

E-mail: hr.raupov@ngmk.uz

Rustam QARSHIYEV,

Navoiy davlat universiteti dotsenti, tarix fanlari nomzodi

O'zbekiston Milliy universiteti professori, tarix fanlari doktori X.Yunusova taqrizi asosida

FROM THE HISTORY OF ENVIRONMENTAL ISSUES IN CITIES WHERE MINING AND METALLURGICAL INDUSTRY ENTERPRISES ARE LOCATED IN UZBEKISTAN (70-80s of the XX century)

Annotation

This article highlights environmental problems that arose in cities where mining and metallurgical industry enterprises operating in Uzbekistan in the 70-80s of the last century were located. It also provides information on the negative impact and consequences of mineral development processes in the regions on nature and human health.

Key words: mining and metallurgical industry, minerals, geology, Kyzylkum desert, construction of plants, harmful gases, regional ecology, public health.

ИЗ ИСТОРИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ В ГОРОДАХ, ГДЕ РАСПОЛОЖЕНЫ ПРЕДПРИЯТИЯ ГОРНО-МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УЗБЕКИСТАНА (70-80-е годы XX века)

Аннотация

В данной статье освещены экологические проблемы, возникшие в городах, в которых располагались предприятия горно-металлургической промышленности, действовавшие в Узбекистане в 70-80-е годы прошлого века. Также приведены негативное влияние и последствия процессов освоения полезных ископаемых в регионах на природу и здоровье людей.

Ключевые слова: Горно-металлургическая промышленность, полезные ископаемые, геология, пустыня Кызылкум, строительство заводов, вредные газы, экология региона, здоровье населения.

O'ZBEKISTON KON-METALLURGIYA SANOATI KORXONALARI JOYLASHGAN SHAHARLARDAGI EKOLOGIK MASALALAR TARIXIDAN (XX ASR 70-80-YILLARIDA)

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'tgan asrning 70-80 yillarida O'zbekistonda faoliyat olib borgan kon-metallurgiya sanoati korxonlari joylashgan shaharlarda vujudga kelgan ekologik muammolar yoritilgan. Shuningdek, hududlarda qazilma boyliklarini o'zlashtirish jarayonlarining tabiatga, odamlar sog'ligiga salbiy ta'siri va uning oqibatlari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Kon-metallurgiya sanoati, qazilma boyliklari, geologiya, Qizilqum sahrosi, zavodlar qurilishi, zararli gazlar, hudud ekologiyasi, aholi salomatligi.

Kirish. XX asrning 30-50 yillarida O'zbekiston hududida geologlar tomonidan yirik mis, uran va oltin konlarining topilishi natijasida ularni qayta ishlaydigan kon-metallurgiya sanoati korxonalari - Navoiy kon-metallurgiya kombinati, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati va O'zbekiston metallurgiya kombinati tashkil etildi hamda o'z navbatida, joylarda ishchi-xodimlar uchun yashash manzillari - shaharlar qurildi. Jumladan, Qizilqum sahrosida Navoiy, Uchquduq va Zarafshon, Toshkent viloyatida Olmaliq va Bekobod shaharlari barpo etildi.

O'zbekiston hududida kon-metallurgiya sanoati korxonalarining tashkil topishi natijasida qazilma boyliklarni o'zlashtirishning boshlanishi hudud tabiatiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi [1]. Mis, uran va oltin konlaridagi qazilma boyliklarni qazib olish va ularni qayta ishlash uchun barpo etilgan korxonalarning ishga tushirilishi, bir tomondan, hududga sanoatni kirib kelishini ta'minlagan bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning ekologiyasiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda kon-metallurgiya sanoati korxonalari joylashgan shaharlardagi ekologik masalalarga oid ma'lumotlar asosan mustaqillik yillarida ekologiya bo'yicha mutaxassislar va tarixchi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ularning asosiy qismida Navoiy, Uchquduq, Olmaliq va Bekobod kabi shaharlaridagi ekologik vaziyat tahlil etilgan, aholi orasida nafas yo'li va onkologik kabi kasalliklarning ko'payib ketishiga sabab bo'lgani hamda

ularni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar berilgan. Uchquduqdagi uran konlari chiqindilarini qayta ishlash bo'yicha tadqiqotchi I.Rajabboev tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Ekologik masalalar davriy matbuotda ham ko'tarilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Sanoat shaharlaridagi ekologik muammolar olimlarning ilmiy ishlari hamda tadqiqotlaridan olingan ma'lumotlar, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, tanqidiy, ilmiy tavsiflash kabi usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Mutaxassislar fikricha, geologlar tomonidan olib boriladigan yer osti boyliklarini qidiruv ishlari ham tabiatga katta zarar yetkazadi. Masalan, konlarni topish, geologik kartalar tuzish, burg'ilash ishlari olib borilishi jarayonlarida ko'plab avtomashinalar, burg'ilash quurilmalari, traktorlar va boshqa texnikalar ishtirok etadi. Yo'l yo'qligi sababli mazkur texnikalar geologiya qidiruv ishlari olib borilayotgan hududlarda ma'qul yo'llardan yurishadi va o'zlariga yo'nalish qilib oladilar. Buning oqibatida texnikalarning g'ildiraklari ostida o't-o'lanlar nobud bo'ladi. G'ildirak izlari esa shamol ta'sirida turli chuqurliklar hosil qiladi. Hisob-kitoblarga ko'ra, bu jarayonlarda har 1 kilometr masofada 4 gektar yaylov nobud bo'ladi hamda 0,3-0,4 gektar chang ko'tariladigan maydonlar paydo bo'ladi [2]. Bundan ko'rinish turibdiki, o'tgan asrning 50-60-yillarida

o'zlashtirilgan konlar hisobiga, masalan, Qizilqumda katta hududlar yaroqsiz holga kelgan.

O'tgan asr 60-80-yillarida Uchquduq hududidagi uran konlaridan ma'dan ochiq usulda qazib olingan. Ma'danlarni qayta ishlash jarayonidan keyin 1,4 million kub metr yoki 2,25 million tonna radioaktiv kon chiqindilari to'planib qolib, 237 ming kvadrat metr maydonni egallagandi [3]. Bu yillar davomida hudud ekologiyasiga o'zining salbiy ta'sirini o'tkazib kelardi. Bu kon chiqindilari sovetlar davrida rekultivatsiya qilinmasdan qolib ketdi.

Kon-metallurgiya va kimyo sanoati korxonalari joylashgan Navoiy, Uchquduq va Olmaliq kabi shaharlarda insonlar hayoti uchun zararli oltingugurt gazi, azot oksidlari, uglerodlar va boshqa zaharli moddalar ko'p bo'lgan [4]. Bu esa aholi salomatligiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Masalan, Navoiy shahrida joylashgan 1-gidrometallurgiya zavodi, ayniqsa, Navoiy kimyo zavodi (hozirgi "Navoiyazot" AJ) shahar havosini ifloslantirgan. O'tgan asr 80-yillarida Navoiy kon-metallurgiya kombinatiga qarashli Navoiy shahrida joylashgan 1-gidrometallurgiya zavodida havoni ifloslantiradigan 246 ta manbalar bo'lib, shundan 116 tasi gazni tozalaydigan maxsus qurilmalar bilan jihozlangan edi. Navoiy mashinasozlik zavodining quymachilik sexidagi eskirgan gaz tozalash qurilmalarining samarasi juda past bo'lgan. Zavodlarda o'rnatilgan gazlarni tozalash qurilmalari zararli gazlarni loyihadagi 98,8 foiz o'rniga 88 foizgacha tozalardi [5]. Bu esa, o'z navbatida, shahardagi ekologik vaziyatni og'irlashtirgan.

Sanoat shaharlarida ekologik vaziyatning og'irligi to'g'risida faqat o'tgan asr 80-yillari o'rtalaridan fikr-mulohazalar bildirila boshlandi. Masalan, 1960-yillarda Navoiy shahri yaqinida qurilgan Tinchlik massividagi ekologik vaziyat nihoyatda og'ir bo'lgan. Sababi, Navoiy kimyo zavodi va 1-gidrometallurgiya zavodidan chiqayotgan zararli gazlar shamol bilan doimiy ravishda massiviya zararli gazlarni olib borgan. 1989-yilda mazkur massiv aholisini boshqa joyga ko'chirish bo'yicha qaror qabul qilinadi. Ammo, bu turli sabablar va bahonalar bilan amalga oshmay qoldi. Navoiy shahri va uning atrofidagi tumanlar aholisi o'n yillar davomida Navoiy kimyo zavodidan chiqayotgan ammiak selitrasi gazidan nafas olib keldi. Ma'lumotlarga ko'ra, mazkur zavod yiliga 1900 tonna zararli gazlarni atmosferaga chiqarib kelgan [6].

Qora metallurgiya yo'nalishida Bekobodda tashkil etilgan korxona - O'zbekiston metallurgiya kombinati hududning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy xizmat qilgan bo'lsa, boshqa tomondan korxona ekologiyaga salbiy ta'sir qilib, shahar va uning atrofidagi hududlar havosining ifloslanishiga olib keldi. Masalan, 1989-yilda shahar ekologiyasi yomonlashib, birgina metallurgiya zavodi tomonidan 14 ming 300 tonna zaharli moddalar havoga chiqarilgan. Qo'rg'oshin korxonasi esa har yili 22 tonna zaharli gazlari bilan shahar havosini ifloslantirgan. Korxona har yili ishlab chiqarish jarayonlari uchun Sirdaryodan 28 million kubometr suv olib, 8-9 million kubometr suvni qayta daryo o'zanlariga tashlab, tabiatga katta zarar yetkazib keldi [7]. Shahar ekologiyasining yomonlashuvida boshqa sanoat korxonalarining ham hisssasi katta edi.

O'zbekistonda mis sanoatining rivojlanishi mintaq iqtisodiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu, bir tomondan, urbanizatsiya va yangi ish o'rinlari yaratilishiga ta'sir qilgan bo'lsa, boshqa tomondan, Sovet Ittifoqidagi mashinasozlik va qurilish kabi yordamchi tarmoqlarning rivojlanishiga ko'mak berdi. Shunday muvaffaqiyatlarga qaramay, intensiv konchilik faoliyati ekologiya sohasidagi muammolarni yuzaga keltirdi.

Toshkent viloyati Olmaliq hududida qazilma boyliklari qazib olinadigan konlarning ochilishi va ularni qayta ishlaydigan zavodlarning ishga tushirilishi o'z navbatida ekologiyaga salbiy ta'sir qildi. Ekolog tadqiqotchilarning

fikricha, ochiq usulda qazib olinadigan konlar atrof-muhitga ko'proq zarar yetkazadi. Sababi, konlardan qazilma boyliklarni qazib olish uchun dastlab portlatish ishlari olib boriladi va bu portlash natijasida tog' jinslari turli tomonga sochilishi havoga ko'p miqdorda chang ko'tarilishiga olib keladi. Soha vakillarining keltirishicha, konda o'rtacha zichlikdagi ma'danlar portlatilganda osmonga 100-200 tonnagacha chang ko'tariladi. Ma'danlarni transportga ortish jarayonlarida ham 10 tonnagacha chang havoga chiqadi. Ma'danlarni tashiydigan og'ir yuk mashinalari ham bir sutkada havoga 10 kilogrammgacha chang chiqaradi [8]. Yirik konlarda ishlaydigan og'ir yuk tashuvchi mashinalar, masalan, BelAZ-548 (1968-1975yillarda ishlab chiqarilgan) avtomashinasi sekundiga 1156 mg. uglerod oksidi, 130,0 mg. azot oksidi va 6,0 mg. akrolein chiqaradi [9]. Ochiq konlarda esa yuzlab bunday og'ir yuk tashuvchi mashinalar ishladi. Bunda nafaqat atrof-muhit ekologiyasiga, balki shu hududda istiqomat qiluvchi aholi salomatligiga ham jiddiy zarar yetkazishi hisobga olinmadi.

Shuningdek, 1962 yilda Olmaliqda mis eritish zavodi ishga tushirilishining shahar ekologiyasiga salbiy ta'siri katta bo'ldi. Sababi, misga qayta ishlov berishda asosan, kimyoviy vositalar: oltingugurt kislotasi va suyuq oltingugurt moddalarini ishlab chiqaradigan sexlar ishga tushirildi. Shaharda barpo etilgan bu korxonalarining atrof-muhitga salbiy ta'siri shu davrda loyihalashtirish institutlari tomonidan inobatga olinmadi yoki moddiy manfaatlardan kelib chiqib, munosabat bildirilmadi. Kombinatsion korxonalarida zaharli gazlarni ushlab qoladigan qurilmalar texnik standartlarga javob bermagan. Birgina 1960 yilda Olmaliq shahri atmosferasi tekshirilganda 80 foiz kimyoviy vositalardan ifloslanganligi aniqlangan edi [10]. Bunday oqibatlar davomli yuzaga kelib, jumladan, 1982 yilda Olmaliq shahrida ekologiya bo'yicha o'tkazilgan tekshirishlarga ko'ra, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati korxonalarida zaharli changlarni ushlab qolish uskunalarning nazoratga olinmaganligi natijasida 37 ta gazlarni tozalash qurilmalaridan 25 tasi ishlamayotganligi tufayli atmosferaga zaharli gazlarning 78,1 foizi tozalanmasdan chiqarib yuborilganligi aniqlangan [11]. Bu esa shahar atmosferasida azot dioksidi, ammiak, sulfat kabi kimyoviy zaharli changlar belgilangan konsentratsiya normalaridan 5 baravar yuqori bo'lishiga sabab bo'lgan. Shahardagi kon-metallurgiya va kimyo sanoati korxonalaridagi bu kabi nosoz tozalash qurilmalarining ishlamasligi, vaqtida ta'mirlanmagan va yangisiga almashtirilganligi aholining sog'ligiga salbiy ta'sir ko'rsatgan va bolalar hamda ayollarda turli kasalliklarga sabab bo'ldi.

O'tgan asrning 70-80 yillarda ham Olmaliq kon-metallurgiya kombinatining korxonalari ekologiyaga salbiy ta'siri davom etdi. Korxonaning bitta trubasi yiliga 150 ming kubometr oltingugurt tarkibli zararli gazni havoga chiqargan. Bu esa nafaqat ishchi-xodimlar, balki shahar aholisining sog'lig'iga salbiy ta'sir o'tkazgan. Sanoat korxonalari joylashgan shahar va uning atrofidagi tumanlarda atmosfera havosi azot oksidi, ammiak, molibden va volfram changlari, margumush bilan zararlangan edi. Masalan, 1985 yilda Olmaliq, Bekobod va Angren shaharlarida yo'l qo'yiladigan eng kam konsentratsiya miqdori 12 barobar oshib ketganligi tahliliy ma'lumotlarda qayd etiladi [12].

Aynan shu davrda ekologiyani asrash bo'yicha harakatlar boshlanib, respublika ommaviy axborot vositalarida ekologiya masalalari bo'yicha tanqli yozuvchi, jurnalist va soha mutaxassislarining chiqishlari bo'ldi. Bu maqolalarda yirik sanoat korxonalarining atrof-muhitga ko'rsatayotgan salbiy ta'siri, aholi, ayniqsa, bolalar o'rtasida keng tarqalayotgan kasallikliklar to'g'risida bong urila boshlandi. Bu chiqishlarda respublika hududida tabiat va atrof-muhitga katta zarar yetkazayotgan ko'plab sanoat korxonalari tanqid

qilinishiga qaramasdan, ayniqsa kimyo korxonalari o'z faoliyatini davom ettirdi. Sovet hukumati ekologiya bo'yicha bu talablarni eshitish va ular faoliyatini to'xtatish yoki havoni tozalash texnologiya turini almashtirishni o'z rejasida ko'rib chiqmadi. Bu esa hududda aholi salomatligi va ekologik vaziyatning yanada keskinlashuviga olib keldi. Bundan tashqari, sanoatning eskirgan texnologiya va samarasiz ishlab chiqarish usullariga tayanishi uning uzoq muddatli barqarorligiga to'sqinlik qildi. 1991yilda Sovet Ittifoqining parchalanishi bilan O'zbekiston yangi postsovet respublikalari singari mis sanoati infratuzilmasini meros qilib oldi. O'zbekiston mis sanoatini rivojlantirish, ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish va mahsuldorlik va barqarorlikni oshirish uchun xalqaro hamkorlikni izlashda davom etdi.

Xulosa va takliflar. Respublikada yirik sanoat korxonalarining barpo etilishi Navoiy, Uchquduq, Olmaliq, Bekobod shaharlari va unga tutash tumanlar ekologiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Aholi, ayniqsa, bolalar va ayollar o'rtasida turli kasalliklar tarqaldi. Respublika aholisining hududda sanoat korxonalarining tabiat va atrof-muhitga katta zarar yetkazayotganligi to'g'risidagi barcha murojaatlari sovet hukumati tomonidan e'tiborsiz qoldirildi. Mustaqillik yillarida bu masalaga jamoatchilikning katta e'tibori va davlatning korxonalar oldiga qo'ygan ekologiya masalalarini birinchi navbatda hal etish talabi asosida amalga oshirilayotgan ishlar natijasida havoga chiqariladigan zaharli gazlar miqdorini kamaytirish chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda. Bu boradagi ishlarni doimiy ravishda olib borish juda muhim ahamiyatga egadir.

ADABIYOTLAR

1. Тиллаева Г.Б. Актуальные проблемы современной экологии Узбекистана // Экономика и социум. 6(61) 2019. – С. 293-297.
2. Рафиқов А., Абирқулов Қ., Ножиматов А. Экология. – Тошкент: О'збекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғамаси, 2004. – 84 б.
3. Ражаббоев И. Учқудуқ уран шириндиларини қайта ишлашнинг физик-кимёвий ва технологик асослари. Техника фанлари бо'йича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Навоий, 2021. – 10 б.
4. Реутова Н.В. Влияние отходов горно-обогатительного комбината на некоторые показатели репродуктивного здоровья населения // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Том 15, No3(6), 2013. – С. 1924-1928.
5. Знамя Дружбы. 6 июня, 1991 г.
6. Знамя Дружбы. 28 август, 1990 г. В. Реутова, А.М. Тумова // Гигиена и санитария. 2007. №4. – С. 13-15.
7. Перемкулов Ж. Вопросы оздоровления экологической обстановки в промышленных городах Ташкентской области // Интерактивная наука, 12 октября, 2016. – С. 4.
8. Рафиқов А., Абирқулов Қ., Ножиматов А. Экология. – Тошкент: О'збекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғамаси, 2004. – 84 б.
9. Рахимов В.Р., Турсебеков А.Х. Загрязнение атмосферы горно-промышленным комплексом Алмалык-Ангренского района // Материалы 1-ой Международной научно-практической конференции. «Проблемы открытой разработки недр и обогащения полезных ископаемых». – Казахстан: Жетыкара. 2003. – С. 219-221
10. Перемкулов Ж.А. Вопросы оздоровления экологической обстановки в промышленных городах Ташкентской области // Интерактивная наука. 2016. №8. – С. 98-102.
11. Рахимова Г. Олмалиқ шаҳрида экологик ҳолатнинг о'згариш сабаблари // О'тмишга назар, 3-махсус сон, 2020. – Б. 130.
12. Ахмедбаев А., Турсункулова Р. Состояние и перспективы охраны природы в Узбекистане. – Ташкент: УЗНИИТИ, 1989. – С. 10.

UDK:94:908.396

*Ximaydullo SAYFULLAYEV,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi*

QarDU professori, tarix fanlari doktori B.Eshov taqrizi asosida

HISTORICAL DYNAMICS OF FINANCIAL PERFORMANCE INDICATORS OF COTTON GINNING ENTERPRISES OF THE FERGANA REGION AFTER THE SECOND WORLD WAR

Annotation

In this article, the development of cotton growing in the Uzbek SSR after the Second World War and the transformation of the cotton ginning industry into a separate branch of the first processing of grown cotton were studied using the example of the Fergana Valley. In particular, the economic dynamics of the products manufactured by these cotton ginning enterprises were analyzed in detail.

Key words: Cotton ginning plant, Poytug, procurement points, Serovo plant.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА ПОКАЗАТЕЛЕЙ ФИНАНСОВОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ХЛОПКООЧИСТИТЕЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация

В данной статье на примере Ферганской долины изучено развитие хлопководства в Узбекской ССР после Второй мировой войны и превращение хлопкоочистительной промышленности, первой обрабатывающей выращенный хлопок, в отдельную отрасль. В частности, была подробно проанализирована экономическая динамика продукции, производимой этими предприятиями хлопкоочистительной промышленности.

Ключевые слова: Хлопкоочистительный завод, Пойтут, заготовительные пункты, Серовский завод.

IKKINCHI JAHON URUSHIDAN SO'NG FARG'ONA VILOYATI PAXTA TOZALASH SANOATI KORXONALARINING MOLIVAVIY SAMARADORLIK KO'RSATKICHLARINING TARIXIY DINAMIKASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urushidan so'ng, O'zbekiston SSR da paxtachilikni rivojlantirish va yetishtirilgan paxtaga birinchi ishlov beruvchi paxta tozalash sanoatining alohida tarmoqqa aylanishi Farg'ona vodiysi misolida o'rganildi. Jumladan, paxta tozalash sanoati korxonalarining ishlab chiqargan mahsulotlari iqtisodiy dinamikasi atroflicha tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Paxta tozalash zavodi, Poytug', tayyorlov punktlari, Serovo zavodi.

Kirish. Ikkinchi jahon urushi oxirlariga kelib, nafaqat paxta, balki boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetkazib berish og'ir bo'lgan 1944 yildayoq respublika zimmasiga paxta yetishtirish va paxtachilikni urushdan oldingi darajaga qaytarish vazifalari qo'yila boshladi. 1944 yil 13 sentabrda VKP (b)MK O'zKP(b) Andijon viloyati ishi to'g'risida" gi masalani ko'rib chiqidi[1]. Mazkur qarordan keyin paxta tozalash sanoati ko'rsatkichlarini urushdan oldingi darajaga olib chiqish maqsadida urush davrida faoliyati to'xtab qolgan va ishlab chiqarish faoliyati susaygan paxta tozalash zavodlari va punktlarini qayta ishga tushirish va ta'mirlash ishlari olib borila boshlandi. Bu esa O'zbekiston SSR da paxta yetishtirish uchun ekin maydonlarni kengayishi va paxta xomashyosiga ishlov berishni talab qilardi, paxtachilik va paxta tozalash sanoatiga e'tiborni kuchaytirardi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Respublikada 1946-yil 30-noyabr holatiga ko'ra 1 mln 147.8 tonna miqdorida paxta xomashyosi yig'ishtirib olindi. Shu bilan davlat oldidagi paxta tayyorlash rejasi bajarildi. 1947-yilda esa paxta tayyorlash rejasi bajarilmay qoldi [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning uslubiy asosini obyektivlik va tarixiylik prinsipi, fenomenologik va germeneytik yondashuvlar, tizimlashtirish usullari tashkil etadi. Shuningdek, maqoladagi ma'lumotlarni tahlil etishda statistik usuldan ham foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Andijon viloyatidagi paxta tozalash korxonalari kontingenti Farg'ona va Namangan

viloyatlariga nisbatan ancha yuqori bo'lgan. Namangan viloyatida esa korxonalar nisbatan kam bo'lsa-da, ishlab chiqarishdagi samaradorlik yuqori darajada edi. 1948-yilda Chust va Namangan zavodlari shuningdek, Namangan DES belgilangan rejani ortig'i bilan bajaragan bo'lsa, ob-havoning keskin o'zgarishi tufayli respublikada bir qator zavodlar davlat planini to'ldira olmay qolgan edi [3].

Ammo, Namangan viloyat trestining Norin, Uchqo'rg'on zavodlari belgilangan rejani bajarishda bir qator qiyinchiliklarga duch kelgan edi. Jumladan, texnik uskunalar eskiligi va Namangan viloyati Norin zavodiga Andijon viloyatiga qarashli bo'lgan tayyorlov punktlaridan 5000 tonna paxta xomashyosini ham qabul qilishi kabi omillar sabab bo'lgan edi [4]. Bu esa albatta ishlab chiqarish hajmiga ham ta'sir qilgan edi. Jumladan, rejalashtirilgan lintdan 85 foizi bajarildi. Ya'ni, 2146 tona lintdan 1843 tonna lint olindi. Viloyat trestidagi 6 ta paxta tozalash zavodidan 2 tasi: Norin va Uchqo'rg'on paxta tozalash zavodi yuqori ko'rsatkichlarda tola ishlab chiqarayotgan edi. Shu o'rinda paxta tozalash sanoati korxonalarining urushdan keyin paxta xomashyosini qayta ishlashning kengayishi va to'quv fabrikalarida yuqori samaradorlikka olib keldi. To'qimachilik sanoati vaziri Nusratov 1947-yilda Respublika bo'yicha 1946-yilga nisbatan 158 mln so'm miqdorida ko'proq mahsulot ishlab chiqarilganini alohida ta'kidlab o'tgan edi[5].

Kolxozlar va paxta zavodlari o'rtasidagi kontraktatsiya shartnomalari tuzilib, unda kolxozlar zavodlarga belgilangan

tartibda paxta yetkazib bergan. 1949-yilda O'zbekiston SSR da 500 ta kolxoz va 35 ta paxtani chigitdan ajratadigan paxta tozalash zavodlari faoliyat ko'rsatayotgan edi. Shu o'rinda Farg'onada 6 ta paxta tozalash zavodiga 100 ta kolxoz, Namangan viloyatida 4 ta paxta tozalash zavodiga 60 ta kolxoz, Andijon viloyatida 5 ta paxta tozalash zavodiga 80 ta kolxoz birlashtirilgan edi [6]. Ushbu paxta tozalash zavodlarida ekiladigan urug' ham jiddiy tekshiruvdan o'tkazilgan va qishloq xo'jaligi vazirligi agronomlari bu masala bilan jiddiy shug'ullanishgan.

1950-yil O'zbekiston SSR da paxta tozalash sanoati tomonidan respublikadagi paxta tolasini qayta ishlash rejasini 102.1 foizga bajarib bo'lsa-da, lekin barcha korxonalar tomonidan rejaning bajarilishini ta'minlanmay qolgan edi.

1952-yilga kelib Farg'ona vodiysida paxta tozalash zavodlari soni beshtaga ko'paydi. Bular: Farg'ona viloyatidagi Serovo zavodi, Andijon viloyati Baytoq (Poytug') zavodi, Namangan viloyati Pop, Chortoq va To'raqo'rg'on zavodlaridir. Ushbu zavodlar yangi bo'lganligi sabab dastlabki yili xomashyoni qayta ishlash ko'rsatkichlari past bo'lgan. Jumladan, ishlab chiqarish hajmi Serovo zavodida 81.2 %, Baytoq zavodida 80 %, Pop zavodida 77 %, Chortoq zavodida 92 % va To'raqo'rg'on zavodida 94.7 % ni tashkil qilgan. 1950-1951-yillarda Farg'ona viloyati paxta tozalash zavodlari va punktlarida ishlab chiqarilgan paxta xomashyosi Ittifoqning markaziy viloyatlaridagi sanoat korxonalarida qayta ishlangan edi. Jumladan, Quva zavodi 10 ta vagon paxta tolasini Barnaul to'qimachilik korxonalariga yuborgan bo'lsa, Qo'qon paxta tozalash zavodi ham paxta xomashyosini Chelyabinsk va Cheboksar to'qimachilik korxonalariga jo'natgan edi [7].

Farg'ona shahridagi 1 va 3 sonli paxta tozalash zavodi 1952-yil rejasini 108.6 foizga bajarib, mahsulot tannarxini 676 so'mga kamaytirgan edi.

Paxta tozalash sanoati korxonalarining iqtisodiy va mehnat samaradorligini oshirish maqsadida turli mehnat musobaqalari o'tkazilib turilgan. 1952-yili noyabr oyi rejasini Farg'ona zavodining Sobirali Matkarimov boshchiligidagi brigadasi 135,5 foizga bajarib, ko'chma qizil bayroqni qo'lga kiritgan edi [8].

1952-yil 28-noyabr holatiga ko'ra paxta tozalash zavodlarining eng yuqori samardorligi Qashqadaryo viloyatida 133.07 foiz va Buxoro viloyatlari 100.94 foizni tashkil qilgani holda, eng past ko'rsatkich Qoraqalpog'iston ASSRga to'g'ri kelgan edi. Farg'ona viloyati 76.80 foiz, Andijon viloyati 88.71 foiz va Namangan viloyatida 85.58 foiz ishlab chiqarish rejasini bajarilgan edi [9]. Bunda, albatta ekiladigan paxta maydonlari va paxta tozalash sanoat korxonalarining soni muhim o'rin tutardi. 1952-yil sentabr oyida Andijon viloyati partiya komitetining XIX syezdida sotsialistik majburiyat olinib, unga ko'ra viloyat 5 oktabrgacha 50-55 foiz, 7-noyabrgacha kelib esa viloyat paxta tayyorlash rejasini to'liq bajarilishi, paxta tozalash sanoati esa paxta qayta ishlashni 21-dekabrgacha to'liq tugallashi kerak edi. Viloyat rejasidan tashqari 4820 tonna tola va 580 tona paxta momig'i tayyorlash, chiqindilarni qayta ishlash orqali 2660 tonna paxta iqtisod qilinishi belgilangan edi [10].

Albatta, Andijon viloyatiga rejadani tashqari majburiyat yuklanishi ham bejizga emas. 1951-yil Andijon viloyat tresti belgilangan rejadani tashqari 2500 tona paxta tolasini ishlab chiqargandi [11].

Shuningdek, oziq-ovqat sanoatiga tegishli bo'lgan yog'-moy zavodi ham paxta tozalash sanoati bilan uzviy bog'langan edi. 1957-yilda respublika bo'yicha 6 yog'-moy zavodi paxta tozalash sanoatiga qo'shib yuborilgan edi. Shu yili O'zbekiston SSRda 102.9 % ga reja bajarilib, 211 mln rubl miqdorida mahsulot ishlab chiqarilgan edi. Farg'ona iqtisodiy rayoni rejaning 102.9 % bajarib bo'lsa, Toshkent

102.8 %, Samarqand 103.5 %, Qoraqalpog'iston iqtisodiy rayoni 101.9 % ga bajargan edi.

1957-yil respublika 8134.4 mln rubl miqdorida paxta xomashyosini topshirish kerak edi. Lekin, 8070.5 mln rubllik mahsulot xomashyosi topshirildi. Ya'ni, 63.9 mln rublga teng kamomad ko'zga tashlandi. Jumladan, Samarqand iqtisodiy rayonida 21.6 mln rubl, Farg'ona iqtisodiy rayonida 44.4 mln rubl, Toshkent sovnarxozida 3.1 million, Qoraqalpog'iston iqtisodiy rayonida 1 mln rubl kamomad bo'ldi [12].

1954-yil SSR ministrlar soveti va KPSS markaziy komiteti tomonidan "O'zbekiston SSRda 1954-1958-yillarda paxtachilikni yanada rivojlantirish" to'g'risida maxsus qaror qabul qilindi. Qarorda O'zbekiston SSRda 1953-yilda urushdan oldingi paxta xomashyosining 70 % dan ortiq bo'lganligi ta'kidlab o'tildi. Shuningdek, 1954-yil O'zbekiston SSR 3 mln tonna paxta xomashyosini topshirishi, 1958-yil esa bu ko'rsatkich 4.2 mln tonnaga yetkazilishi belgilandi. Bu esa paxta tozalash sanoati iqtisodiy samaradorligini oshirish bo'yicha bir qancha ishlar amalga oshirishni bildirardi.

1966-yil O'zbekiston SSR paxta tozalash sanoatida 3772205 tonna paxta xomashyosi ishlab chiqarilgan bo'lsa shundan, 493394 tonnasi Farg'ona, 851919 tonnasi Andijon viloyat trestlariga to'g'ri kelardi. Respublikada 1297969 tonna tola ishlab chiqarilib, Farg'ona trestida 180050 tonna, Andijonda 288325 tonna tola ishlab chiqarilgandi [13]. Bu ko'rsatkichlar Farg'ona vodiysiga nisbatan boshqa hududlarda doimiy o'sib borgan. Bu albatta yangi yerlarni o'zlashtirish yoki shu hududlarda paxta ekish jarayonlarini kengaytirish bilan bog'liq edi. Jumladan, Mirzacho'l hududlari, Qarshi vohasining o'zlashtirilishi va Quyi Amudaryo hududlarida ham paxta ekin maydonlarining kengaytirilishi, markazning doimiy bu jarayonni rag'batlantirishi tufayli amalga oshgan edi.

O'zbekiston SSR da tola ishlab chiqarish o'sish tendensiyalariga ega bo'lib, o'rtacha yillik miqdori 34.5 foiz tashkil etardi. Uni 36-37 foizga yetkazish orqali qo'shimcha 1-1.5 mlrd metr gazlama olish mumkin edi. O'z navbatida bunday miqdorda tola olish uchun 130-180 ming gektar yer maydoni va gektaridan 25 sentnerdan hosil olinadigan paxta yetishtirish kerak bo'lardi.

Paxta tayyorlash va qayta ishlashning amaldagi tizimi uning asosiy qismini tayyorlash punktlarida jamlashni nazarda tutardi. Xomashyoning 65 foizga yaqini kolxoz va sovxozlar tomonidan zavoddan tashqariga, bor-yo'g'i 35 % to'g'ridan-to'g'ri joylardagi tayyorlov punktlari va paxta zavodlariga yetkazib berilardi. Paxta yetishtiruvchi xo'jaliklar tayyorlash punktlaridan o'rtacha 7-8 km, tayyorlash punktlari yesa paxta zavodlaridan 30-35 km, ayrim hollarda 100 km gacha masofada joylashgan edi. Xomashyo saqlanadigan joydan tashkari punktlardan ular asta-sekin deyarli yil davomida qayta ishlash uchun zavodlarga olib borilardi.

Qayta ishlash xarajatlari guruhiga quyidagilar kiradi: qadoqlash materiallari, asosiy ishlab chiqarish obyektlarida ishchilarning ish haqi, ijtimoiy sug'urta badallari, umumiy sex va zavod xarajatlari. Ular tola tannarxining umumiy tarkibida 3-4 foizni tashkil qilsa-da, mutlaq hisobda yiliga 86-90 mln rublni tashkil qilardi. Quritish va tozalash sexlari paxta yetishtiruvchi xo'jaliklardan kelayotgan paxta xomashyosining namligi va ifloslanishini standart me'yorlarga yetkazish uchun mo'ljallangan edi. Shuning uchun ham xarajatlar tola tannarxiga kiritilmaydi va ularning faoliyati natijalari bevosita paxta zavodlarining foyda va zararlari xisobiga kiritiladi [14].

1960-1970-yillardagi hisobot ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, paxta tozalash sanoatida foyda va rentabellikning ma'lum bir pasayish tendensiyasi kuzatildi. Agar, 1964-yilda respublika bo'yicha 65.5 mln rubl miqdorda foyda olingan bo'lsa, 1966-yilda bu ko'rsatkich 13.9 mln rublga tushib ketgandi. 1969 -yilda ham mazkur tarmoq zarar ko'rdi. 1970-

yilga sanoat yana daromad keltira boshladi va 36.9 mln rubl foyda oldi.

Xulosa. Sovet ittifoqida asosiy paxta xomashyosini yetkazib beruvchi O'zbekiston SSRning ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda ayniqsa paxtachilik balki paxtaga birinchi ishlov beruvchi sanoat korxonalar soni ortib bordi. Jumladan, bu borada O'zbekiston SSRda Farg'ona vodiysining serunum hududlari va bir qator to'qimachilik korxonalarining mavjudligi, ushbu hududda bir qancha paxta

tozalash zavodlari, paxta tayyorlash punktlari tashkil etildi. Mavjudlari kengaytirildi. 1965-yil O'zbekiston SSR da paxta tozalash sanoati vazirligining tashkil etilishi ham bejiz emasdi. Bu esa paxta tozalash sanoatining nafaqat O'zbekiston SSR, balki Ittifoqda ham o'rni ortib borayotgandan dalolat beradi. Shu o'rinda paxta tozalash sanoat korxonalarining paxtaga ishlov berishning ortib borishi, iqtisodiy ko'rsatkichlar va dinamikasining ortib borishida muhim rol o'ynadi.

ADABIYOTLAR

1. ЎзМА, Р-2099, 4-рўйхат, 482-йиғмажилд, 94-варақ
2. Маҳмудов А ва бошқалар. Фарғона области (Тарихий-иқтисодий справочник.) (Ф.Шамсидинов таҳрири остида) Т.:Ўзбекистон. - 1974 .
3. Правда, 1944 й. 14 сентябр
4. Қизил Ўзбекистон 1952 йил 1 март . 52 сон
5. Правда Востока . 1948 йил. 16 январъ.
6. ЎзМА, Р-2099-жамғарма, 4 рўйхат, 202-иш, 1-варақ.
7. ЎзМА, Р-2099-жамғарма, 4-рўйхат, 202-иш, 16-варақ.
8. Қизил Ўзбекистон газетаси 1 январ . 1 сон.
9. ЎзМА, Р-2099, 4-рўйхат, 290--йиғмажилд, 24-варақ.
10. ЎзМА, Р-2099, 4-рўйхат, 290-йиғмажилд, 27-варақ.
11. Қизил Ўзбекистон 1952 й. 9 сентябр.
12. Қизил Ўзбекистон 1952 й 17 декабр сони.
13. Қизил Ўзбекистон 1952 й 29 ноябр сони.

UDK: 930.22

Muhabbat SODIQOVA,
Andijon davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi
E-mail: salimovna.m5099@gmail.com

Buxoro davlat universiteti professori, t.f.d.Sh.A.Xayitov taqrizi ostida

ANDIJON VILOYATINING O'ZBEKISTON TASHQI MADANIY ALOQALARIDAGI ISHTIROKI

Аннотация

Andijon viloyatining O'zbekiston tashqi madaniy aloqalaridagi o'rni, xususan, viloyatning tarixiy-merosiy, madaniy, iqtisodiy va strategik salohiyati bilan tahlil qilinadi. Mustaqillik davrida O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuv jarayoni chuqurlashgani sayin, Andijon viloyati ham xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan aloqalarni faollashtirmoqda. Maqolada viloyatning turizm, madaniy-folklor an'analari, xalqaro tadbirlardagi ishtiroki, transchegaraviy hamkorlik, iqtisodiy va ijtimoiy loyihalardagi roli chuqur o'rganiladi. Shuningdek, andijonliklarning O'zbekistonning "yumshoq kuch" salohiyatiga qo'shayotgan hissasi, muammolar hamda kelgusidagi rivojlanish istiqbollari yoritiladi.

Kalit so'zlar : Tashqi madaniy aloqalar, xalqaro tadbirlar, turizm, folklor an'analar, transchegaraviy hamkorlik, iqtisodiy salohiyat, O'zbekiston madaniy diplomatiyasi.

УЧАСТИЕ АНДИЖАНСКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВНЕШНИХ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЯХ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

Анализируется роль Андижанской области во внешних культурных связях Узбекистана, в частности, с учетом историко-культурного, экономического и стратегического потенциала региона. По мере углубления интеграции Узбекистана в мировое сообщество Андижанская область активизирует сотрудничество с зарубежными странами и международными организациями. В статье подробно анализируются туризм, культурно-фольклорные традиции, участие в международных мероприятиях, трансграничное сотрудничество, экономические и социальные проекты. Также рассматривается вклад андижанцев в развитие "мягкой силы" Узбекистана, существующие проблемы и перспективы развития.

Ключевые слова: Внешние культурные связи, международные мероприятия, туризм, фольклорные традиции, трансграничное сотрудничество, экономический потенциал, культурная дипломатия Узбекистана.

PARTICIPATION OF ANDIJAN REGION IN FOREIGN CULTURAL RELATIONS OF UZBEKISTAN

Annotation

The role of Andijan region in Uzbekistan's external cultural relations is analyzed, in particular, with regard to the region's historical, heritage, cultural, economic, and strategic potential. As Uzbekistan deepens its integration into the international community, Andijan region is also strengthening its partnerships with foreign countries and international organizations. The paper analyzes tourism, cultural and folkloric traditions, participation in international events, cross-border cooperation, as well as economic and social projects. In addition, it explores the region's contribution to Uzbekistan's "soft power," key challenges, and prospects for future development.

Key words: External cultural relations, international events, tourism, folkloric traditions, cross-border cooperation, economic potential, Uzbekistan's cultural diplomacy.

Kirish. Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi barcha sohalarida jadal taraqqiyot yo'lini tanladi, shu jumladan tashqi siyosat va madaniy aloqalarda ham chuqur o'zgarishlar kuzatildi[1]. Yangi siyosiy muhitda har bir viloyatning, xususan, Andijon viloyatining xalqaro darajadagi ishtiroki nafaqat iqtisodiy, balki madaniy, ma'rifiy, ijtimoiy loyihalar orqali ham ro'yobga chiqmoqda[2]. Markaziy Osiyodagi yirik aholi punktlaridan biri bo'lgan Andijon hududi boy tarixiy merosi, amaliy san'at an'analari, samimiy folklor jamoalari va yuqori iqtisodiy salohiyati bilan tashqi madaniy aloqalarga katta hissa qo'shish imkoniyatiga ega.

Mazkur maqolada Andijon viloyatining O'zbekiston tashqi madaniy aloqalaridagi tutgan o'rni atroflicha o'rganiladi. Avvalo, viloyatning tarixiy-madaniy merosi va turizm salohiyati, shuningdek, xalqaro madaniy-gumanitar hamkorlikdagi faoliyati tahlil qilinadi. Ikkinchidan, transchegaraviy munosabatlar, iqtisodiy loyihalardagi ishtirok hamda chet davlatlar bilan o'zaro tajriba almashish masalalari yuzasidan misollar keltiriladi. Uchinchidan, Andijon viloyatining madaniy diplomatiyaga qo'shayotgan hissasi,

muammolar va istiqbolda yechimini kutayotgan dolzarb masalalarga e'tibor qaratiladi.

Adabiyotlar tahlili. Andijon viloyatining tashqi madaniy aloqalaridagi o'rni va rolini chuqurroq anglash uchun O'zbekistonning tashqi siyosati va madaniy diplomatiya rivojlanishi haqida bir qator ilmiy manbalar hamda viloyat miqyosidagi lokal tadqiqotlar mavjud.

Mustaqillikdan so'ng mamlakatning xorijiy davlatlar bilan hamkorligi "yumshoq kuch" kontsepsiyasiga asoslanib, madaniy-gumanitar almashuvlarda faol ishtirok etishi orqali chuqurlashdi[4]. Xalqaro munosabatlar nazariyasi (J. Nay, H. Morgenthau kabi mualliflar)da "yumshoq kuch"ning davlat imijini shakllantirishdagi strategik roli ta'kidlangan[5]. Mahalliy tadqiqotlar Andijonning Buyuk Ipak yo'li davridagi savdo-sotiq, hunarmandchilik va madaniy almashuvlarda muhim rol o'ynaganini ko'rsatadi. Qadimdan hunarmandchilik va folklor an'analari rivojlanganligi hozirgi kunda ham turizm jozibadorligini oshiradi[6]. Farg'ona vodiysida joylashgan Andijon viloyati Qirg'iziston bilan bevosita chegaradosh. Mintaqada iqtisodiy, etnik va madaniy o'zaro bog'liqlik kuchli ekani bois, transchegaraviy madaniy loyihalar ham taranglikni

yumshatish, ishonchni mustahkamlashda muhimdir. Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi hisobotlarida, Andijon viloyati chet ellik sayyohlar uchun to'laonli brend sifatida yaratilishi, madaniy anjumanlar, folklor festivallari o'tkazilishi xorijiy turistlarni jalb etishda muhim omil ekanligi ko'rsatilgan [8]. Shu bilan birga, viloyatda xorijiy investitsiyalar ham o'sish sur'atiga ega [9].

Xususan, Andijon jamoalarining xalqaro anjuman va ko'rgazmalardagi ishtiroki, xorijda "Andijon polkasi" nomli folklor jamoasining chiqishlari, hunarmandchilik ko'rgazmalarida qatnashuvi viloyatning milliy merosini chet ellarda tanitishda katta hissa qo'shayotgani mahalliy matbuotda ham e'lon qilinadi.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Andijon viloyati O'zbekistonning tashqi madaniy aloqalarida ijobiy imij yaratishda, xorijiy investorlarni jalb etishda, "yumshoq kuch" salohiyatini yuksaltirishda, transchegaraviy barqarorlikni ta'minlashda o'ziga xos rol o'ynaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Andijon viloyatining tashqi madaniy aloqalaridagi ishtiroki va ta'sirini tahlil qilishda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "O'zbekiston Respublikasi Tashqi siyosat konsepsiyasi" va Prezident qarorlari, farmonlari muhim hujjatlar hisoblanib, davlatning madaniy diplomatiya va viloyatlar roli bo'yicha siyosatini aniqlab beradi [1]. Madaniy diplomatiya, turizm, transchegaraviy hamkorlikka doir xorijiy va mahalliy adabiyotlar, jumladan, O'zbekistonda "yumshoq kuch" vositalari, folklor festivallari, hunarmandchilik ko'rgazmalari, xorijiy investitsiyalar to'g'risidagi ilmiy maqolalar o'rganildi. „Davlat statistika qo'mitasi, Andijon viloyati hokimligi, Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi rasmiy ma'lumotlari o'rganilib, viloyatga kelayotgan xorijiy sayyohlar soni, xalqaro tadbirlarda ishtirok etayotgan madaniy jamoalar statistikasi e'tibor qaratildi.

Ushbu metodlar uyg'unligi Andijon viloyatining tashqi madaniy aloqalaridagi o'ziga xos jihatlarni, mavjud muammolarni va istiqbolini ilmiy asosda tahlil qilish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar. Andijon viloyati o'zining qadimiy tarixi, hunarmandchilik va folklor an'analari bilan ko'plab xorijiy sayyohlarni jalb etishi mumkin [6]. Masalan, "Andijon polkasi" raqsi, do'ppilar, gilamdo'zlik, yog'och o'ymakorligi — bularning barchasi madaniy diplomatiya vositalari sifatida e'tirof etilmoqda. Xalqaro folklor festivallari doirasida andijonlik san'atkorlarning chiqishlari nafaqat O'zbekiston, balki butun Markaziy Osiyo madaniy merosini namoyish qiladi. Andijon viloyatida turizm infratuzilmasi rivojlanishi cheklangan darajada bo'lsada, so'nggi yillarda bir nechta mehmonxonalar, oilaviy homestay, gastronomik festivallar yo'lga qo'yildi. Ushbu tadbirlar orqali viloyatga kelayotgan xorijiy mehmonlar soni ortmoqda. Ayniqsa, "Andijon folklor festivali"da chet ellik jamoalarning ishtirok etishi va ularning mediasalonlarida yoritilishi, viloyatni xalqaro miqyosda tanitishda ijobiy omil bo'lgan.

Qirg'iziston bilan chegaradosh hudud sifatida Andijon viloyati transchegaraviy almashuvlarda alohida o'ringa ega. Ikki davlat chegaradosh viloyatlari o'rtasidagi ijtimoiy-madaniy dasturlar, "Do'stlik festivali" kabi bayramlar o'tkazish, hunarmandchilik buyumlari ko'rgazmalari tashkillashtirish mintaqaviy barqarorlikka hissa qo'shadi. Bu tadbirlar ikki davlat orasidagi ishonch va hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qilishi bilan birga, xorijiy madaniyatlar bilan yaqindan tanishish imkonini yaratadi.

Andijon viloyati nafaqat O'zbekistonda, balki chet davlatlardagi turli ko'rgazma-yarmarkalarda, turizm festival va biznes forumlarda faol qatnashib keladi. Masalan, A.Bakirov nomidagi Andijon davlat teatrining turli xalqaro sahna festivaliga taklif etilishi, "Andijon polkasi" folklor

jamoasining Turkiya, Rossiya va Yevropa davlatlarida gastrollari bunda muhim rol o'ynaydi [1].

Xalqaro madaniy aloqalar faqat san'at-gumanitar sohalar bilan cheklanmaydi. Ushbu aloqalar iqtisodiy investitsiyalarni ham jalb etish, savdo kanallari ochilishida yordam beradi. Andijon viloyatida xorijiy korxonalar bilan qo'shma korxonalar soni tobora ko'paygani kuzatilmoqda. Masalan, mashinasozlik, to'qimachilik, qishloq xo'jaligi klasterlari, qurilish materiallari ishlab chiqarish kabi tarmoqlarga koreys, turk, rossiyalik, xitoylik sarmoyadorlar qiziqish bildirmoqda [9].

Andijon viloyatining iqtisodiy salohiyati (mashinasozlik, to'qimachilik, meva-sabzavot yetishtirish) xorijiy hamkorlar uchun jozibador bo'lib, u orqali viloyat xalqaro savdo aloqalarida faolroq ishtirok etmoqda. Shuningdek, viloyatdagi tarixiy-madaniy obidalar (Bog'ishamol, qadimiy masjidlar, muzeylar) va xalq orasida "Andijon polkasi" kabi brendlar xorijlik sayyohlarni jalb qilishi mumkin [7].

Chet davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda O'zbekistonda, xususan Andijonda ijtimoiy-ma'rifiy loyihalar o'tkazilib, madaniy tadbirlar tashkil qilinadi. Masalan, GIZ (Germaniya), KOICA (Koreya), USAID (AQSH) kabi tashkilotlar bilan hamkorlikdagi loyihalarda andijonlik yoshlar, o'qituvchilar, hunarmandlar faol ishtirok etayotgani kuzatiladi [1]. Bu esa mahalliy resurslar va xorijiy tajribaning uyg'unlashuvi, kadrlar salohiyatining oshishiga zamin yaratadi.

Andijon viloyati Qirg'iziston bilan chegaradosh bo'lgani bois suv taqsimoti, savdo-chegara punktlarini soddalashtirish, transport koridorlari barpo etish kabi masalalar ham muhim rol o'ynaydi. Transchegaraviy muammolarni birgalikda hal qilishda madaniy diplomatiyaning ahamiyati katta — turli madaniy bayramlar, do'stlik kunlari, folklor jamoalarining o'zaro gastrol safarlari ikki davlat orasida do'stona muhitni mustahkamlashga yordam beradi.

Andijon viloyati turizm infratuzilmasi boshqalarga qaraganda nisbatan susayroq rivojlangan. Mehmonxonalar, oilaviy turistik majmualar, transport-logistika xizmatlari xorijiy sayyohlar talabiga to'liq javob bera olmaydi. Bu omil tashqi madaniy aloqalar hamda savdo munosabatlari rivojiga ham to'sqinlik qilishi mumkin.

Chet tillarini yetarli darajada biladigan, xalqaro diplomatiya, madaniy loyihalar va turizm menejmentida chuqur tajribaga ega mutaxassislar hamon kamlik qiladi [11]. Bu masala ijtimoiy-ma'rifiy loyihalar, chet el investorlar bilan muloqot, xorijiy festivallarda ishtirok etishda sezilarli to'siq bo'lmoqda.

Zamonaviy mehmonxona, restoran, infoturizm parklarini tashkil etish, xorijiy sayyohlarga qulay viza rejimlari va onlayn rezervatsiya xizmatlari yaratilishi, Andijon viloyati mahsulotlarini xalqaro ko'rgazma va yarmarkalarda doimiy targ'ib qilish, milliy folklor ansambllari va hunarmandlarni xorijga yuborish. Qirg'iziston va boshqa qo'shni davlatlar bilan iqtisodiy, madaniy, ekologik loyihalarni kengaytirish, chegaradosh hududlarda "Do'stlik festivali" kabi an'anaviy tadbirlarni yo'lga qo'yish [3].

Xulosa. Andijon viloyati O'zbekistonning tashqi madaniy aloqalarida boy tarixiy-madaniy merosi, an'anaviy hunarmandchilik va folklor san'ati, iqtisodiy salohiyati, mintaqaviy geostrategik o'rni orqali muhim o'rin tutadi. Mustaqillik yillarida viloyat faqat iqtisodiy hamkorlik, eksport-import faoliyati emas, balki transchegaraviy madaniy tadbirlar, xalqaro festival va anjumanlardagi faol ishtiroki, folklor jamoalari gastrollari, investitsion loyihalar orqali madaniy diplomatiyaga hissa qo'shib kelmoqda.

Ammo infratuzilma, xorijiy tillarni bilish, madaniy brend yaratish, marketing strategiyasining sustligi kabi muammolar hanz dolzarb.

Kelajakda turizm, hunarmandchilik, xalqaro tadbirlar orqali viloyatning imkoniyatlarini yanada kengroq namoyon qilish, transchegaraviy hamkorlikda ishtirok etish, xorijiy

investitsiyalarni jalb qilish orqali Andijon viloyatini jahonda tanitishning samarador usullarini rivojlantirish lozim. Ushbu yo'nalishda davlat siyosati va mahalliy boshqaruv organlarining innovatsion yondashuvi, xorijiy tajriba va investitsiyalarni jalb qilish kelajakda yanada yuqori natijalarga erishish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
2. O'zbekiston Respublikasi Tashqi siyosat konsepsiyasi (turli yillarda tasdiqlangan).
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari va farmonlari: tashqi madaniy diplomatiya, turizm, transchegaraviy hamkorlikka doir hujjatlar.
4. Nye, J. (2004). Soft Power: The Means to Success in World Politics. PublicAffairs.
5. Morgenthau, H.J. (1978). Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. Alfred A. Knopf.
6. Mahmudov, S. (2019). "Buyuk Ipak yo'li davrida Andijonning savdo-iqtisodiy aloqalari". Tarixiy meros jurnali, 2, 33–41-bet.
7. Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi: Andijon viloyati bo'yicha turizm statistika ma'lumotlari (turli yillarda).
8. Andijon viloyati hokimligi rasmiy sayti: turli yillarda e'lon qilingan hisobotlar, press-relizlar.
9. Davlat statistika qo'mitasi: Andijon viloyatiga oid iqtisodiy ko'rsatkichlar, investitsiya loyihalari, tashqi savdo aylanmasi (turli yillarda).
10. Fayzullayev, B. (2021). "Andijon viloyati xalqaro folklore festivallaridagi ishtiroki va raqs san'ati brendi". O'zbekistonda san'at va madaniyat tadqiqotlari, 1, 62–68-bet.

UDK: 321.151

Jaxongir SOTVOLDIYEV,
Buxoro davlat universiteti, Tarix va yuridik fakulteti talabasi
E-mail: jaxongirsotvoldiyev227@gmail.com

F.f.d., prof. B.Turdiyev taqrizi asosida

ANTIK SIYOSIY TAFAKKURIDA TINCHLIK VA XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH MASALALARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada antik davr siyosiy ta'limotida ilgari surilgan xilma-xil barqarorlik va xavfsizlik, urush va tinchlik masalalari tadqiq etiladi. Qadimgi Sharq va G'arb faylasuflari Konfutsiy, Lao Szi, Mo-szi, Demokrit va Protogorlarning urush va tinchlik, adolatli va adolatsiz urush konsepsiyalari, shuningdek, tinchlikni ta'minlash, barqarorlik va xavfsizlikni saqlash g'oyalari o'rganiladi. Shuningdek, maqolada antik davr siyosiy konsepsiyalarining bugungi zamonaviy siyosiy qarashlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatganligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Tinchlik, barqarorlik, xavfsizlik, taraqqiyot, ta'limot, huquq, davlat.

ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ МИРА И БЕЗОПАСНОСТИ В АНТИЧНОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ МЫШЛЕНИИ

Аннотация

В данной статье исследуются различные вопросы стабильности, безопасности, войны и мира, выдвинутые в политических учениях античного периода. Рассматриваются концепции войны и мира, справедливых и несправедливых войн, а также идеи обеспечения мира, сохранения стабильности и безопасности у философов Древнего Востока и Запада, таких как Конфуций, Лао-цзы, Мо-цзы, Демокрит и Протагор. Также в статье освещается влияние политических концепций античного времени на формирование современных политических взглядов.

Ключевые слова: Мир, стабильность, безопасность, развитие, учение, право, государство.

ISSUES OF ENSURING PEACE AND SECURITY IN ANCIENT POLITICAL THOUGHT

Annotation

This article explores various aspects of stability, security, war, and peace as presented in the political teachings of the ancient period. It examines the concepts of war and peace, just and unjust wars, as well as the ideas of ensuring peace, maintaining stability, and guaranteeing security as reflected in the works of Eastern and Western philosophers such as Confucius, Laozi, Mozi, Democritus, and Protagoras. Furthermore, the article analyzes the influence of ancient political concepts on the formation of modern political thought.

Key words: Peace, stability, security, development, doctrine, law, state.

Kirish. Antik davr siyosiy ta'limotida urush va tinchlik hamda barqarorlik va xavfsizlik masalalari hozirgi siyosiy jarayonlar uchun fundamental asos hisoblanib, o'zida dastlabki siyosiy nazariyalarni mujassam etgan. Qadimgi Sharq va G'arb mutafakkirlari Konfutsiy, Lao Szi, Mo-szi, Demokrit va Protogor ishlab chiqilgan konsepsiyalarida urushning kelib chiqish sabablari, uning oqibatlarini hamda tinchlikni saqlash zarurati kabi masalalar siyosiy va axloqiy jihatdan chuqur tadqiq etilgan. Antik davrda urush va tinchlik masalalari siyosiy barqarorlik va ijtimoiy taraqqiyotning asosiy shartlari sifatida ko'rilgan. Bugungi kunda antik siyosiy tafakkurida urush va tinchlik konsepsiyalari shakllanish tarixini o'rganish dolzarb ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Antik davr siyosiy ta'limotida urush va tinchlik hamda barqarorlik va xavfsizlik masalalari N.V.Vologina, V.S.Nersesians, F.Muxitdinova va B.S.Turdiyevning ilmiy tadqiqot ishlarida alohida e'tibor qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada analiz va sintez, retrospektiv, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, dialektik va sinergetik kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Dastlabki siyosiy siyosiy ta'limotida urush va tinchlik hamda barqarorlik va xavfsizlik masalalari asosan diniy bilimlarda, afsonalarda, dostonlarda aks etgan. Masalan, Qadimgi Misr davlatida Misr podsholari (Fir'avn) "Xudo Raning o'g'li" deb e'tirof etilgan. Afsonalarda davlat ilohiy quvvat tufayli paydo bo'lgan degan

tasavvur mavjud bo'lgan. Jumladan, Qadimgi Misrdagi "Ipuver mulohazalari" (miloddan avvalgi 1750-yil)da quyi tabaqalarning Misr zodagonlariga qarshi noroziliklari, qo'zg'olon ko'tarishi voqeasi bayon etilgan. Ushbu asar muallifi o'sha davrdagi urush va tinchlik masalalari, inqilob haqida quyidagilarni tasvirlab beradi: "Yer kulolchilik doirasi kabi ag'darildi. Qaroqchi boylik xo'jayiniga aylandi; boy odam qaroqchiga aylandi... Qalbi kuchli bo'lganlar qo'rquv tufayli qushlarga o'xshab qolishdi" [1].

Erkin kambag'allar va qullar boylarning mulkini o'zlashtirib oldilar va avvallari o'z xo'jayinlariki hisoblangan mulklarning egasiga aylandilar. Biroq, qo'zg'olon natijasida mulk ijtimoiylashtirildi, deyishga hech qanday asos yo'q. Qo'zg'olondan keyin ham qullikka chek qo'yilmadi. Qo'zg'olon oliyjanob va johil o'rtasidagi an'anaviy g'oyalarga zarba berdi. Ipuver sodir bo'lgan urush va tinchlik hodisalarini xudolarning irodasi va hukmdorning harakatsizligi yoki nomaqbul faoliyati bilan izohlaydi. O'zi guvohi bo'lganligi uchun dahshatli voqealar haqida gapirib, Ipuver barcha hodisa va narsalar eski tartibga qaytishini, ilgari bo'lgan hamma narsa to'liq tiklanishini istashi bilan yakunlaydi. Qachonki, mansablar tiklansa, mol-mulk xavfsiz bo'lsa, "nomlarning zodagonlari o'z xonadonlarida shodliklarni kuzatib tursalar" yaxshi bo'ladi, deydi u.

Qo'zg'olonning asosiy sababi, muallifning fikricha, an'analarga rioya qilmaslik, qonunlarga e'tibor bermaslikdir. Ushbu yodgorlik fir'avnning xatti-harakatlarini tanqid qilish

va oliy kuch - fir'avnning javobgarligi g'oyasini asoslashi bilan ham qiziq. Keyingi qo'zg'olonlarning oldini olishning asosiy yo'li fir'avn hokimiyatini, uning adolatli hukmronligini mustahkamlashdan iborat deb ta'kidlangan.

Konfutsiy (miloddan avvalgi 551-479-yil) Xitoyning buyuk faylasufi, konfutsiychilik ta'limoti asoschisi va siyosiy arbobidir. Konfutsiy ta'limotining asosiy mazmun mohiyati "Lun yuy" kitobida bayon etilgan. Bu kitob aslida Konfutsiyning fikrlari va suhbatlari asosida shogirdlari va izdoshlari tomonidan yaratilgan.

Konfutsiyning siyosiy axloqi umuman olganda, jamiyatning yuqori va quyi qatlamlari o'rtasida ichki tinchlikka erishish va boshqaruvni barqarorlashtirishga qaratilgan. U sof axloqiy omillar bilan bir qatorda, aholi orasida boylik va qashshoqlikning har xil qo'llarda to'planish jarayonlarini bartaraf etish muhimligiga ham e'tibor qaratadi. "Boyluk teng taqsimlansa, – deydi u, – qashshoqlik bo'lmaydi, mamlakatda totuvlik hukmron bo'lsa, xalq kam bo'lmaydi; tinchlik hukmron bo'lsa ya'ni yuqori va quyi o'rtasidagi munosabatlarda hukmdorni ag'darib tashlash xavfi bo'lmaydi". Konfutsiy isyon va hokimiyat uchun kurashni rad etib, fuqarolar tinchligining afzalliklarini ma'qullaydi. Konfutsiy tashqi urushlarga, Xitoy qirolliklarining bir-biriga yoki boshqa xalqlarga qarshi bosqinchilik yurishlariga ham salbiy munosabatda bo'lgan. Konfutsiy Xitoy hukmdorlarining gegemon da'volarini prinsipial jihatdan rad etmasdan, ularga shunday maslahat bergan: uzoq yashaydigan va bo'ysunmaydigan odamlarni "ta'lim va axloq orqali zabt etish" kerak. "Agar siz ularni zabt eta olsangiz, - deya qo'shimcha qiladi u, - ular orasida urush va tinchlik masalalari batamom barham topadi". Uning ushbu madaniy va tinchlikparvarlik motivlari keyinchalik Xitoy hukmdorlari tomonidan boshqa xalqlarni bosib olish va o'z hokimiyatiga bo'ysundirish harakatlari uchun axloqiy niqob sifatida foydalanilgan [2].

Qadimgi Xitoy falsafiy va ijtimoiy-siyosiy tafakkuridagi eng ta'sirli oqimlardan biri daosizm hisoblanib, bu miloddan avvalgi VI asrda Chunsu davrida vujudga kelgan ta'limotdir [3].

Ushbu siyosiy va huquqiy ta'limotning asoschisi Lao Szidir. Uning qarashlari "Dao de szin" asarida bayon etilgan. Lao Szi siyosiy-huquqiy qarashlarida har qanday zo'ravonlik, urush va hatto armiya ham keskin tanqid qilingan. Lao Szing ta'kidlashicha, "qo'shin qayerda bo'lsa, o'sha yerda tikanlar o'sadi. Katta urushlardan keyin esa, ocharchilik yillari keladi... G'alabani dafn marosimi bilan nishonlash kerak". Daosizmning diqqat markazida tabiat, makon, inson hamda urush va tinchlik masalalari turadi va bu prinsiplar oqilona emas, balki mavjudlik tabiatiga to'g'ridan-to'g'ri konseptual kirib borish orqali tushuniladi.

Oddiy xalq: dehqonlar, hunarmandlar, savdogarlarning manfaatlari faylasuf va siyosatchi, moizm maktabining asoschisi Mo-szi (Mo Di) (miloddan avvalgi 479–400) ta'limotida o'z ifodasini topgan. Manbalarda, u Sun poshohligida obro'li shaxs hisoblanganligi taxmin qilinadi. Ushbu falsafiy maktabning asoschisi Mo-szi (Mo Di) (miloddan avvalgi 479-400 yillar) bo'lib, uning qarashlari izdoshlari tomonidan "Mo Szi" asarida bayon etilgan. Mo Szi an'anaviy "osmon irodasi" tushunchasini qayta talqin qilib, "osmon umuminsoniy muhabbatga amal qilishini va hammaga foyda keltirishini" ta'kidlaydi.

Moizm ta'limoti vakillari urush va tinchlik masalasida, urushlarning ashaddiy muxoliflari bo'lishgan, davlatlar o'rtasidagi siyosiy nizolarni harbiy yo'l bilan hal qilishga

qarshi chiqqanlar. Ular qo'shni davlat hududiga bostirib kirib, armiya oyoq osti qilayotganini, o'rmonlarni kesib tashlayotganini, shahar-u qishloqlarni vayron qilayotganini, minglab oilalar boquvchisiz, otasiz qolayotganini haqli ravishda qayd etishgan. Biroq, osmonning irodasi barcha mamlakatlarning bir-birini sevishi kerakligi ta'kidlanardi.

"Manu qonunlari" shuningdek, "Manu-smriti", "Manu-samhita", "Manava-dxarmashastra" nomlari bilan tanilgan qadimgi hind qonunlari to'plamidir. "Manu qonunlari"da qurollarni faqat kshatriylar olib yurishlari mumkinligi, boshqa "ikki marta tug'ilganlar" faqat ular uchun "falokat vaqti kelganda" qurol olishlari mumkinligi ta'kidlangan. Urushlar davlat gullab-yashnashining muhim manbai sifatida tasvirlangan. Podshoh hurmatga sazovor bo'lgan jasur jangchi hisoblanib, u o'zida yo'q narsalarni kuch bilan qo'lga kiritgan.

"Manu qonunlari"da yozilishicha, talon-taroj qilingan mol-mulkning katta qismi, xususan, yer, qurol-yarog', oltin, kumush podshohga o'tgan; qolganlari esa askarlar o'rtasida taqsimlanishi kerak bo'lgan. Armiya urush va tinchlik masalasida eng muhim hisonlangan jamoat tartibini himoya qilish funksiyalarini ham bajarib, buning uchun harbiy qismlar "ikki, uch, besh va yuzlab qishloqlar" orasiga joylashtirilgan. "Manu qonunlari"da keltirishicha, podshohning asosiy vazifasi o'z fuqarolarini himoya qilish edi, buning uchun u ularga soliq "bali" solishga haqli edi, lekin u o'z to'lovlarida o'rtacha ko'lishi kerak edi [4].

Qadimgi yunonistonning ko'zga ko'ringan mutafakkiri Demokrit (mil.av. 460-370 y.) hisoblanib, u tinch totuvlik, demokratiya himoyachisi, savdo va sanoat vakillari tarafdori edi. Demokritning ta'limotiga ko'ra, odamlar dastlab kiyim-kechak, uy-joy va oziq-ovqat zaxiralarini yaratmasdan, podalarcha turmush tarzini olib borishgan. Ularda na podshohlar, na hukmdorlar, na xo'jayinlar, na urushlar, na o'g'riliklar bo'lgan. Ular tinch va osoyishta hayot kechirishgan. Keyinchalik, ular olovdan foydalanishni o'rganib, dehqonchilikka o'tdilar, hunarmandchilikni ixtiro qilib, davlat hokimiyatini yaratdilar.

Protagorning fikricha, yaxshilik va yomonlik haqidagi hukmlar nisbiy va ziddiyatlidir. Xuddi shu harakat haqida ikkita qarama-qarshi fikr, nima adolatli va nima adolatsiz ekanligi to'g'risida ikkita qarama-qarshi fikr bo'lishi mumkin. Jumladan, urushda qochish uyatli, ammo bahsda maqtovg'a sazovor; vatandoshlarni o'ldirish qoralanadi, ammo urushda o'ldirish zarur va bu hatto maqtovg'a sazovordir. Go'zal va sharmanda ish, adolatli va nohaq – hammasi bir xil. Protagor huquq masalalarida ham huquq normalarining shartliligi va o'zgaruvchanligini ta'kidlaydi. U odamlarning davlat va huquq haqidagi g'oyalarini har qanday xuroftolardan ozod qilishga, davlat va huquqni insoniyat jamiyati taraqqiyotining mahsuli sifatida ko'rsatishga harakat qiladi [5].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, antik davr siyosiy ta'limotlarida urush va tinchlik masalasi siyosiy, huquqiy, diniy va axloqiy jihatdan tadqiq etilgan. Xususan, Konfutsiy, Lao Szi, Mo-szi, Demokrit va Protagor singari mutafakkirlar urush va tinchlikka oid siyosiy qarashlarida adolat, barqarorlik va insonparvarlik tamoyillariga alohida e'tibor qaratilgan. Antik davrda siyosiy, huquqiy va axloqiy qarashlar bir-biriga chambarchas bog'liq bo'lib, tinchlikni saqlash jamiyat taraqqiyotining asosiy sharti sifatida talqin etilgan. Ushbu qarashlar hozirgi zamonaviy siyosiy konseptiyalarda urush va tinchlikni saqlash, xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlashda muhim konseptual ahamiyat kasb etmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Вологина Н.В. История политических и правовых учений. -Могилев: Белорусско-Российский университет, 2021. – с.12.

2. Turdiyev, B. S. (2023). Konfutsiyning siyosiy– huquqiy ta'limot rivojiga qo'shgan hissasi. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(21), 519-522.
3. Нерсисянц В.С. История политических и правовых учений. –М.: “Норма-Инфра”, 2005. –с.25
4. Hopkins, Thomas J. *The Hindu Religious Tradition* (неопр.). -Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, 1971. -142 p.
5. ЗМ, VIII, 410. Законы Ману согласно редакции Законы Ману - Перевод С. Д. Эльмановича, проверенный и исправленный Г.Ф.Ильиным. — Москва: Наука, 1992. —с.114.
6. Sobirovich, T. B. (2024). *Renewal of Societal Ideosphere: An Analytical Study of Medieval Philosophical Thought*. *Philosophy*, 8(3), 12-18.
7. Sobirovich, T. B. (2024). *Renewal of Societal Ideosphere: An Analytical Study of Medieval Philosophical Thought*. *Philosophy*, 8(3), 12-18.
8. Turdiyev, B. S. (2021). Cultural and educational development of society in the scientific heritage of world philosophers. *Academic research in educational sciences*, 2(4), 443-451.

UDK:4414

Muhammadbobur TURG'UNOV,
O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Davlat va huquq instituti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: turgunovb39@gmail.com

Toshkent xalqaro universiteti dotsenti, y. f. n T. Tillayev taqrizi asosida

AMIR TEMUR SALTANATIDA DAVLAT BOSHQARUVINING MOHIYATI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Amir Temur saltanatining davlat boshqaruvini tashkil etish, harbiy siyosat, shuningdek, Temurning ichki va tashqi munosabatlarni amalga oshirishi va tashkillashtirishi bo'yicha Temur tuzuklari asosida hamda tarixiy manbalarga asoslangan xolda yoritib berilgan va ularning nazariy va amaliy ahamiyati bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Saltanat boshqaruvi, qo'shin tuzilmasi, harbiy yurishlar, suyg'ol yerlar, adolat, Temur tuzuklari, dargoh, temuriylar saltanati, devonlar, harbiy siyosat.

СУТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ АМИРА ТЕМУРА

Аннотация

В статье на основе указов Тимура и исторических источников рассматриваются организация государственного управления, военная политика и ее осуществление Тимуром, а также организация внутренних и внешних связей империи Амира Темура и описывается их теоретическое и практическое значение.

Ключевые слова: Правление царством, структура армии, военные кампании, благородство и справедливость, формирования Тимура, Дарга, царство Темуридов, девоны, военная политика.

THE ESSENCE OF STATE GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF AMIR TEMUR

Annotation

Based on Timur's decrees and historical sources, the article examines the organization of public administration, military policy and its implementation by Timur, as well as the organization of internal and external relations of the empire of Amir Temur, and describes their theoretical and practical significance.

Key words: Kingdom rule, army structure, military campaigns, Noble lands, Justice, Timur formations, Dargah, temurid Kingdom, devons, military politics.

Amir Temur (1336–1405) – buyuk sarkarda, davlat arbobi va madaniyat homiyidir. Uning saltanati nafaqat hududiy kengayish, balki davlat boshqaruvi, harbiy tashkilot va ma'naviy yangilanish nuqtai nazaridan ham alohida o'ringa ega. Temur siyosiy ustuvorliklar va adolat printsiplari, ya'ni "adolat va insiyof" tamoyillari asosida davlat ishlarini yuritib, barcha tabaqalarning manfaatlarini hisobga olishga intilgan. Shu bilan birga, uning boshqaruv uslubi, xalqaro miqyosdagi strategik yurishlari va harbiy samaradorligi saltanatning mustahkamligini ta'minlagan va keyingi avlodlar uchun mukammal boshqaruv namunasi bo'lgan.

Sohibqiron Amir Temur zamonasining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib davlat boshqaruvini takomillashtirdi, yangicha ruh va mazmun bilan boyitdi.

Davlatning tarkibiy tuzilishi harbiy-siyosiy tartiblarga asoslangan bo'lsa-da, jamiyat rivoji uchun barcha tabaqalarning manfaatlarini ta'minlash nazarda tutilgan edi.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev: «Xalqimiz hamma narsadan ustun qo'yadigan adolat tuyg'usini hayotimizda tom ma'noda qaror toptirish - eng asosiy vazifamizga aylanishi shart. Biz barpo etayotgan huquqiy davlatda, adolatsizlikning hech qanday ko'rinishiga yo'l ko'yilmasligi darkor. Nega deganda, «Odamlar hamma narsaga chidashi mumkin, lekin adolatsizlikka chiday olmaydi». Bu chuqur ma'noli so'zlar bugungi kunda har qachongidan ham ko'ra muhim va dolzarb ahamiyat kasb etayotganini sezish, anglash qiyin emas» ligini doimo ta'kidlab keladilar.

Jahon tarixida Amir Temur siymosining alohida o'rin egallashi, bu zotning adolati zamirida avvalo xalq manfaati birinchi o'rinda turishi allaqachon o'z isbotini topgan haqiqat

bo'lib: "Saltanat to'nini kiygach, o'z to'shagimda rohatda uxlash huzur-halovatidan voz kechdim. Adolat va insof bilan Tangrimning yaratgan bandalarini o'zimdan rozi qildim", degan so'zlarida butun faoliyati davri bor bo'y-basti bilan aks etgan. Shu bois ham, yurtimizda buyuk davlatchilik asoslarini qayta tiklagan yirik davlat arbobi, buyuk bunyodkor, ilm-fan homiysi, islom dini rivojiga munosib hissa qo'shgan ulug' ajdodimiz Sohibqiron Amir Temur shaxsiga bo'lgan qiziqishning tobora ortib borayotganini va bu o'rinda yangicha ishlash tamoyillari yuzaga kelayotganini birgina Temuriylar tarixi davlat muzeyi jamoasining mamlakatimiz va jahon temurshunos olimlari, turli tashkilotlar bilan bugungi kundagi amalga oshirayotgan ishlari misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Amir Temur saltanatida davlat boshqaruvi ikki idoradan: dargoh va vazirlik (devon)dan iborat bo'lgan. Dargohni Oliy hukmdorning o'zi boshqargan. Ijroiya hokimiyat – devonni devonbegi (bosh vazir) boshqargan. Devonda harbiy vazir, mulkchilik va soliq ishlari vaziri, moliya vaziri faoliyat yuritgan.

Bulardan tashqari, sarhadlar va tobe mamlakatlarning boshqaruvi bilan shug'ullanuvchi uch vazir bo'lgan. Ular devonbegiga hisobot berib turgan.

Tashqi va ichki favqulodda holatlardan voqif etib turuvchi ming nafar piyoda va ming nafar ot mingan choparlari bo'lgan. Butun saltanat bo'ylab bir kunlik yo'l oralig'ida yomxonalar tashkil etilgan. Har bir yomda 50–200 boshdan ot-ulov tutilgan.

Sohibqiron Amir Temur zamonasining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib davlat boshqaruvini takomillashtirdi, yangicha ruh va mazmun bilan boyitdi.

Davlatning tarkibiy tuzilishi harbiy-siyosiy tartiblarga asoslangan bo'lsa-da, jamiyat rivoji uchun barcha tabaqalarning manfaatlarini ta'minlash nazarda tutilgan edi. Devonda harbiy vazir, mulkchilik va soliq ishlari vaziri, moliya vaziri faoliyat yuritgan. Bulardan tashqari, sarhadlar va tobe mamlakatlarning boshqaruvi bilan shug'ullanuvchi uch vazir bo'lgan. Ular devonbegiga hisobot berib turgan. Tashqi va ichki favqulodda holatlardan voqif etib turuvchi ming nafar piyoda va ming nafar ot mingan choparlari bo'lgan. Butun saltanat bo'ylab bir kunlik yo'l oralig'ida yomxonalar tashkil etilgan. Har bir yomda 50–200 boshdan ot-ulov tutilgan. Sohibqiron mamlakatni boshqarishda o'z yaqinlariga suyanagan. Davlat boshqaruvi ishlarida isom qonun-qoidalariga asoslangan. Uning Qur'oni karim va Hadisi shariflarga munosabati samimiy va oliy darajada bo'lgan. Payg'ambar avlodlari, shayxul-mashoyixlarga hurmati cheksiz edi. Davlatni kuchaytirishda ham aynan shunday kishilarga tayanib ish yuritgan. Suyurg'ol yerlar Amir Temur ulkan saltanat tasarrufidagi o'lkalarni asosan to'rt qism (ulus)ga bo'lib, o'g'illari, nabiralari va xizmat ko'rsatgan amirlariga suyurg'ol tarzida in'om qiladi. Movarounnahrda tashqari o'z tasarrufidagi barcha viloyat va mamlakatlarni Amir Temur o'limidan biroz avval o'g'il va nabiralari orasida taqsimlaydi: Xuroson, Jurjon, Mozandaron va Seyiston (markazi Hirot) Shohruxga, G'arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq va Armaniston (markazi Tabriz) Mironshohga, Fors, ya'ni Eronning janubiy qismi (markazi Sheroz) Umarshayxga, Afg'oniston va Shimoliy Hindiston (markazi G'azna, keyinchalik Balx) Pirmuhammadga suyurg'ol qilib berilgan. Uslar markaziy hukumatga itoat etsa-da, ammo ma'lum darajada mustaqillikka ega edi. Uslar hukmdorlarining alohida davlat devonxonasi va qo'shini mavjud edi. Ularning markaziy hukumatga tobeligi xirojning bir qismini Samarqandga yuborib turish va oliy hukmdor harbiy yurishlarida o'z qo'shini bilan qatnashish yoki talab qilingan askarni yuborib turishdan iborat edi.

Amir Temur ulkan saltanat tasarrufidagi o'lkalarni asosan to'rt qism (ulus)ga bo'lib, o'g'illari, nabiralari va xizmat ko'rsatgan amirlariga suyurg'ol tarzida in'om qiladi. Movarounnahrda tashqari o'z tasarrufidagi barcha viloyat va mamlakatlarni Amir Temur o'limidan biroz avval o'g'il va nabiralari orasida taqsimlaydi: Xuroson, Jurjon, Mozandaron va Seyiston (markazi Hirot) Shohruxga, G'arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq va Armaniston (markazi Tabriz) Mironshohga, Fors, ya'ni Eronning janubiy qismi (markazi Sheroz) Umarshayxga, Afg'oniston va Shimoliy Hindiston (markazi G'azna, keyinchalik Balx) Pirmuhammadga suyurg'ol qilib berilgan.

Uslar markaziy hukumatga itoat etsa-da, ammo ma'lum darajada mustaqillikka ega edi. Uslar hukmdorlarining alohida davlat devonxonasi va qo'shini mavjud edi. Ularning markaziy hukumatga tobeligi xirojning bir qismini Samarqandga yuborib turish va oliy hukmdor harbiy yurishlarida o'z qo'shini bilan qatnashish yoki talab qilingan askarni yuborib turishdan iborat edi.

Amir Temur davlat mustaqilligi va muhofazasi yo'lida ichki va tashqi siyosatda asosan qo'shinga suyanar edi. Shuning uchun ham Temur qo'shin boshliqlarini tanlash va ularni tarbiyalash, harbiy qismlar va ularning joylashish tartibi, navkar va sarbozlarning qurollanishi hamda ichki intizom masalalariga nihoyatda katta ahamiyat berardi. Sohibqiron intizomli qo'shin tuzishga, jang paytida qo'shin qismlarini oqilona boshqarishga, jang taqdirini hal qiladigan joylarga harbiy kuchlarni tezkorlik bilan yo'llashga, mavjud to'siq va g'ovlarni tadbirkorlik bilan bartaraf etishga, qo'shindagi jangovar ruhni yuksak darajada ushlab turishga erishgan.

Amir Temur qo'shiniga chorvadorlar qatori o'troq aholidan ham askarlar to'plangan. Askariy qismlarni

viloyatlardan to'plash bilan tavochi mansabidagi amaldorlar shug'ullanar edi. Qo'shinda harbiy kuchlarning asosini tashkil qilgan otlar askarlar bilan bir qatorda piyodalar ham xizmat qilgan.

Amir Temur qo'shini son jihatdan aniq tashkil etilgan, jangovar tartibi takomillashtirib borilgan, zamonasining ilg'or qurol va texnikasi bilan ta'minlangan, qismlar bir-biridan kiyim-bosh, bayroq va tug'lari bilan farqlangan. Bunday farqlanish jangda qo'shinni boshqarishda qo'l kelgan. Amir Temur qo'shini o'ntalik askariy birikmalar asosida tuzilgan harbiy qismlardan iborat edi. Lashkar tuman – o'n minglik, hazora – minglik, qo'shun – yuzlik va ayl – o'nlik birikmalariga bo'lingan. Amir Temur o'n minglik askarni boshqarish uchun tuman og'asi, minglik bo'linmalar uchun mirihazora, yuzliklar uchun qo'shunboshi va o'nliklar uchun esa aylboshi kabi harbiy mansablarni ta'sis etadi.

Sohibqiron Sharqda birinchilardan bo'lib qo'shinga o'tsochar qurol – to'pni olib kirgan. Tog'li hududlarda jang harakatlari olib boruvchi maxsus harbiy qism va bo'linmalar tashkil qilingan. Ibn Arabshohning guvohlik berishicha, Sohibqiron qo'shinida ayollardan iborat bo'linmalar bo'lib, ular erkaklar bilan bir safda turgan, qahramonlik va matonat namunalarini ko'rsatgan.

Jangga kirish usuli

Harbiy yurish paytida oldinda xabarchilar, orqasidan yasovul bo'linmasi, undan keyinroqda manglay – avangard qism borardi. Manglay bilan qo'shinning orasida izofa qism borar edi. Izofada qo'mondonning qarorgohi va uning yon-atrofida xazira (rezerv) qismlar joylashgan.

Amir Temur qo'shinining asosiy jangovar qismlari markaz, o'ng – burong'or va chap – juvong'or qanotlaridan iborat bo'lgan. Har bir qanotning oldida bittadan qo'shimcha manglay avangardi, yon tomonida esa bittadan qo'riqchi askariy qo'shilmalar – qanbullar bo'lar edi. Shu tariqa qo'shin yetti qism – qo'llardan iborat edi. Sharafiddin Ali Yazdiy qo'shinni yetti qo'lga – qismga bo'lib joylashtirish tartibini birinchi bo'lib Amir Temur joriy qilganini yozadi. Bu qo'llar jangda mustaqil harakat qilib, faqat qo'shin qo'mondoniga bo'ysungan. Amir Temur jang qilishning yangi harbiy uslublarini qo'llagan. Xususan, jang vaqtida qo'shin qanotlarini dushman hujumidan muhofaza qilish va g'anim kuchlarini yon tomondan aylanib o'tib, ortdan zarba berish maqsadida tuzilgan otlar qism – qanbulning joriy etilishi bo'lgan.

Amir Temurning harbiy yurishlari

Amir Temurning har bir harbiy yurishida turtki bo'larlik sabab bor edi.

Bu sabablar – davlat chegaralarini mustahkamlash, tashqi dushmanlardan himoyalash, karvon yo'llarini turli yo'lto'sarlardan tozalash, xiyonatkor, sotqin, aldanchilarni jazolash, bo'ysunmaganlarni itoat ettirish, siyosiy ta'sirini kengaytirishdan iborat bo'lganini tarixiy manbalardan bilib olish mumkin.

Amir Temur yordamida To'xtamishxon Oltin O'rda taxtini egallaydi. Keyinchalik To'xtamish xiyonat yo'lga kiradi. U Amir Temurga qarshi ochiqdan ochiq kurashga o'tadi. Natijada Amir Temur To'xtamishga qarshi uch marta qo'shin tortishga majbur bo'ladi.

So'ng shiddatli jang 1395-yilning 15-aprelida Shimoliy Kavkazda Tarak (Terek) daryosi bo'yida sodir bo'ldi. Jangda Amir Temur qo'shini dushmanga qarshi otdan tushib, kamondan o'qqa tutish usulini qo'lladi. O'q va qilich zarbiga chiday olmagan To'xtamish qo'shinining safi buzilib, orqaga chekindi va qaytib ketdi. To'xtamishxon sanoqligina askari bilan qochib changalzorga kirdi va ta'qib etib kelayotgan askarlardan bekindi.

Rossiya tarixchilari B.D.Grekov va A.Y.Yakubovskiyning ta'kidlashicha, Amir Temurning To'xtamish ustidan qozongan g'alabasi faqat O'rta Osiyo

uchun emas, balki butun Sharqiy Yevropa, shuningdek, Rus knyazliklarining birlashishlari uchun ham buyuk ahamiyat kasb etgan edi.

Amir Temur o'z saltanatining janubiy chegaralarini mustahkamlash va kengaytirish maqsadida Eron, Ozarbayjon, Iroq, Shom, (Suriya) ustiga uch marta askar tortadi. Bu yurishlar tarixda uch yillik, besh yillik va yetti yillik urushlar deb nom olgan.

Amir Temur o'z ixtiyori bilan taslim bo'lib, moli omon to'lagan shaharlarga tegmagan, u yerlarga qo'shinini kiritmagan. 1398–1399-yillarda Hindistonga yurish qiladi va Dehlini egallaydi.

Keng ko'lamli harbiy yurishlar natijasida Sohibqiron Amir Temur saltanatining chegarasi Usmonli turklar davlati hududlariga borib taqaldi. Amir Temur usmonli turklar sultoni Boyazid Yildirim bilan munosabatni yaxshilash tarafdori bo'lgan.

Boyazid qoraqo'yunlilar, muzaffariylar, jaloyiriylarning Amir Temurga qarshi harakatlarini qo'llab-quvvatlagan. Buning natijasida ikki davlat o'rtasida to'qnashuv bo'lishi muqarrar bo'lib qoldi. Amir Temur bilan Sulton Boyazid qo'shinlari o'rtasidagi hal qiluvchi jang 1402-yil 20-iyulda Anqara yaqinidagi Chubuk mavzeyida sodir bo'ladi. Bu jang tarixda "Anqara jangi" deb ataladi.

Uzoq davom etgan shiddatli jangda Sohibqiron kuchlari turk qo'shinini tor-mor etadi. Sulton Boyazid asirga olinadi. Boyazid ustidan qozonilgan buyuk g'alaba bilan tabriklab Amir Temurni Fransiya, Angliya hamda Kastiliya va Leon qirollari muboraknoma yuboradi. Chunki Sohibqiron endigina uyg'onayotgan Yevropaga ulkan xavf solib turgan

Usmonli turklar davlatiga zarba berib, butun Yevropaning xaloskoriga aylangan edi.

Kichik Osiyodan Samarqandga qaytgan Amir Temur 1404-yilning 27-noyabrida 200 ming qo'shin bilan Samarqanddan Xitoyga qarshi yurishga chiqdi. Biroq Xitoy ustiga yurish Amir Temurning to'satdan vafot etib qolishi (1405-yil 18-fevral) tufayli amalga oshmay qoldi.

"Temur tuzuklari"

Amir Temur hayot davridayoq harbiy san'ati va davlat boshqarish uslubiga bag'ishlangan maxsus asar yaratilib, "Temur tuzuklari" nomi ostida shuhrat topadi. Asarda davlatni boshqarishda kimlarga tayanish, toj-u taxt egalari faoliyatining tartibi – tutumi va vazifalari, vazir va qo'shin boshliqlarini tayinlash tartiblari belgilab berilgan. Amir Temurning "...davlat ishlarining to'qqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushini qilich bilan amalga oshirdim", "Kuch – adolatdadir" degan so'zlari mamlakatni aql-zakovat va adolat bilan boshqarganidan dalolat beradi. Shunday qilib, Sohibqiron Amir Temur davlatni boshqarish va harbiy sohada o'ziga xos usul yaratib, shu asosda barpo qilgan davlati bilan dunyoni lol qoldirdi.

Xulosa o'rni da shuni alohida ta'kidlash zarurki, Amir Temur davridagi davlat boshqaruvi harbiy qudrat, markazlashgan byurokatiya va islomiy-turkiy huquqiy an'analar uyg'unligi asosida shakllangan. Bu tizim keyinchalik Temuriylar Renessansi uchun zamin yaratdi va Hindistondagi Boburiylar, Erondagi Safaviylar kabi davlatlarga ta'sir ko'rsatdi. Amir Temur saltanatiga davlat boshqaruvi ancha murakkab bo'lishiga qaramasdan, bu boshqaruv tizimi samaradorlik, strategik fikrlash bilan ajralib turar edi.

ADABIYOTLAR

1. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi.- Toshkent: Sharq, -2000.-365 b.
2. Bartold V.V. Sochineniya. Tom II. Chast 1. Turkestan v epoxu Amir Timura. – M.: Nauka, 1964. – 340 s.
3. Yuldoshev Sh. Amir Temur va Temuriylar davrida davlat boshqaruvi. – Toshkent: Fan, 1996. – 214 b.
4. Rahimov A.A. Temur tuzuklari va ularning tarixiy ahamiyati. – Toshkent: Iqbol, 2000. – 185 b.
5. Temur tuzuklari (tarjimasi va izohlari bilan) / Tahrir hay'ati: H.H.Hasanov, Sh.H.Yuldoshev va boshqalar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991. – 128 b.
6. Ibn Arabshoh. Ajoib al-Maqdur fi axbor Timur / Arab tilidan tarjima va tahrir: A.Haydarov. – Toshkent: Fan, 1992. – 270 b.
7. Xalilov Sh. Temuriylar davrida huquq va davlatchilik taraqqiyoti. – Toshkent: Adolat, 2007. – 240 b.

UDK: 930.905.132

Utkir XUDAYBERDIYEV,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti v.b., PhD
E-mail: xudoyberdiyev@mail.ru

Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi dotsenti, tarix fanlari nomzodi J.Mirzayev taqrizi asosida

YANGI O'ZBEKISTONDA TEMIR YO'L TRANSPORTI SOHASIDAGI ISLOHOTLARNING NATIJALARI

Аннотация

Maqolada Yangi O'zbekistonda temir yo'l transporti sohasida amalga oshirilgan islohotlarning Surxondaryo viloyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy natijalari tahlil qilinadi. Temir yo'l infratuzilmasining modernizatsiyasi, yuk va yo'lovchi tashish hajmining ortishi, yangi logistika markazlarining tashkil etilishi viloyat iqtisodiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, temir yo'l tarmoqlarining kengayishi viloyatning boshqa hududlari bilan aloqalarini mustahkamladi va investitsion jozibadorlikni oshirdi.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, temir yo'l transporti, islohotlar, Surxondaryo viloyati, infratuzilma, logistika, iqtisodiy rivojlanish, transport tizimi.

РЕЗУЛЬТАТЫ РЕФОРМ В СФЕРЕ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОГО ТРАНСПОРТА В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье анализируются социально-экономические результаты реформ в сфере железнодорожного транспорта, осуществлённых в Сурхандарьинской области в условиях Нового Узбекистана. Модернизация железнодорожной инфраструктуры, увеличение объёмов грузовых и пассажирских перевозок, создание новых логистических центров оказали положительное влияние на экономику региона. Кроме того, расширение железнодорожной сети укрепило связи области с другими регионами и повысило её инвестиционную привлекательность.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, железнодорожный транспорт, реформы, Сурхандарьинская область, инфраструктура, логистика, экономическое развитие, транспортная система.

RESULTS OF RAILWAY TRANSPORT REFORMS IN NEW UZBEKISTAN

Annotation

The article analyzes the socio-economic outcomes of railway transport reforms implemented in the Surkhondaryo region within the framework of New Uzbekistan. The modernization of railway infrastructure, the increase in freight and passenger transportation volumes, and the establishment of new logistics centers have had a positive impact on the regional economy. Furthermore, the expansion of the railway network has strengthened the region's connections with other parts of the country and enhanced its investment attractiveness.

Key words: New Uzbekistan, railway transport, reforms, Surkhondaryo region, infrastructure, logistics, economic development, transport system.

Kirish. Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohatlarning asosiy natijalari temir yo'l transporti rivoji va yanada yuksalishiga bog'liq bo'lib, jahon andozalariga mos zamonaviy temir yo'l servisni joriy etish muhim davlat siyosatiga aylandi. Natijada 2017-yildan boshlab Surxondaryo viloyati temir yo'l xizmatida yangi loyihalarni sifatli amalga oshirish hamda tez xizmat qiluvchi sohalarga alohida e'tibor qaratildi. Surxondaryo viloyatidagi temir yo'l xizmatini mamlakatimiz ichki va tashqi siyosatidagi ahamiyatga to'xtalgan O'zbekiston Respublikasini birinchi Prezidenti Islom Karimov Iqtisodiy Hamkorlik Tashkilotiga a'zo bo'lgan davlatlar rahbarlarining IV uchrashuvida qo'yidagicha izohlagan edi: Men yaqin kelajakda Iqtisodiy Hamkorlik Tashkilotining savdo, transport, aloqa singari sohalardagi faoliyatining amaliy natijalarini ko'ramiz, deb umid qilaman. Yangi taraqqiyot strategiyasi amalga oirilayotgan hozirgi davrda Iqtisodiy Hamkorlik Tashkiloti transport tashkilotining bir qismi–biz uchun janubiy dengiz portlariga yo'l ochib beradigan Markaziy Osiyo davlatlari bilan Eron o'rtasidagi temir yo'l tizimini birlashtiradigan Tajan–Saraxs–Mashhad– Bandari Abbas temir yo'l tarmog'i qurilishi amalga oshirilgani quvonarli holdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Istiqlol yillarida xalqimizning boy o'tmish tarixini o'rganish, uni xolisona ilmiy tadqiq etish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

O'zbekistonning mustaqillikka erishganiga ko'p vaqt o'tmagan bo'lsa-da, bu davrda Buxoro amirligi tarixiga oid qator ilmiy tadqiqotlar olib borildi va bir qancha tarixiy asarlar nashr etildi. Surxon vohasi tarixiga oid ilmiy tadqiqotlar ham shular jumlasidan bo'lib, ularda o'rganilayotgan davrning ba'zi bir jihatlarini yoritilgan. Jumladan, S.N.Tursunovning ilmiy asarlarida Surxondaryo hududida transport tizimi taraqqiyoti haqida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi [4]. S.N.Tursunov va E.O.Qobilovlarning voha tarixiga doir tadqiqotida Rossiya iperiyasining vohadagi mustamlakachilik siyosati, uning mahalliy boshqaruv tizimiga ko'rsatgan ta'siri kabi masalalarga qaratilgan [5]. H.Kichkilov va Z.Daminovlarning tadqiqotlari ham Termiz shahri tarixiga bag'ishlangan. Ularda XIX asr oxirlaridan – XX asr boshlariga qadar Rossiya hukumatining Termiz shahrida olib borgan siyosati hamda mustamlakachilik davrida barpo etilgan inshootlar, Rossiya fuqarolariga shahar hududidan ijaraga yer berilishi va Termizga temir yo'lning kirib kelishi bilan bog'liq jarayonlar aks etgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Yangi O'zbekistonda temir yo'l transporti sohasidagi islohotlarning natijalariga bag'ishlangan mazkur maqolada ilmiy tadqiqotning analiz, sintez, qiyosiy tahlil kabi metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. 1996-yilda Surxondaryo viloyati bilan bevosita bog'langan 308 km uzunlikka ega bo'lgan

“Tejen – Saraxs – Mashhad” temir yo‘l tarmog‘i foydalanishga topshirildi. Bu po‘lat izlar qaysidir ma‘noda Buyuk ipak yo‘lini takrorlab “Pekin – Istanbul” marshruti bo‘yicha temir yo‘l aloqalarini o‘rnatishga yo‘l ochdi. Tejandan Eron chegarasigacha bo‘lgan temir yo‘lning katta qismini qurish O‘zbekiston tomonidan amalga oshirildi. Bugungi kunda Toshkent – Chorzou – Tejen – Saraxs – Meshxed – Bandar-Abbos yo‘nalishi bo‘yicha foydalanilayotgan 3730 km uzunlikdagi temir yo‘l liniyasi O‘zbekiston uchun Fors ko‘rfaziga chiqishdagi yagona temir yo‘l koridori hisoblanadi. O‘zbekiston umumiy eksportining 60% ushbu koridor orqali jahon bozorlariga olib chiqiladi. Ekspertlarning fikricha, mazkur magistral boshqa Boltiqbo‘yi (Riga, Ventspils, Liyepaya, Tallinn), Qora dengiz (Ilichevsk, Odessa), Uzoq Sharq (Naxodka, Vladivostok) portlariga chiqadigan transport koridorlariga nisbatan bir qator qulayliklarga ega bo‘ldi. Xususan, birinchidan, mazkur koridor orqali tashiladigan 1 tonna yuk taxminan 65 AQSH dollari qiymatida baholanadi, boshqa koridorlarda esa ushbu ko‘rsatkich 90-150 dollargachani tashkil etadi, ikkinchidan, “O‘zbekiston Turkmaniston-Eron” yo‘nalishi bo‘ylab infratuzilmani rivojlantirish tashuvlar hajmini yanada oshirish imkonini beradi, xususan, Bandar-Abbos portining o‘tkazish qobiliyati yiliga 3 mln tonna yukni tashkil etdi va bu ko‘rsatkichni 2023-yilda 30 mln. tonnaga yetkazildi. Bu raqamli ko‘rsatkichni agar dunyoning boshqa portlar bilan solishtirilsa, Naxodka portining yuk o‘tkazish qobiliyati yiliga 1,8 mln tonna, Ventspilsa – 6,5 mln tonna, Vladivostok - 8 mln. tonna yukni tashkil etdi [3].

Iqtisodiy Hamkorlik Tashkilotining transport dasturi Termiz yoki Kushka orqali Pokiston portlariga chiqadigan yangi janubiy yo‘nalishlarni rivojlantirish ishlar o‘z natijasini beradi. Shu munosabat bilan biz Hirot orqali o‘tadigan kommunikatsiyalarni tiklash xususidagi Pokiston Transiyo avtomobil va temir yo‘llarini barpo etildi”.

2003-yil 17-18 iyun kunlari Tehronda Afg‘oniston, Eron va O‘zbekiston o‘rtasida xalqaro Transafg‘on transport yo‘lagini yaratish bo‘yicha uch tomonlama kelishuv imzolandi. Shu asosda “O‘zbekiston temir yo‘llari” Davlat aksionerlik kompaniyasi Afg‘oniston Islom Respublikasi xukumat bilan taxminiy qiymati 129 million AQSH dollari miqdoridagi 95 kilometrlik “Xayraton-Mozori Sharif” temir yo‘lini qurish loyihasi bo‘yicha shartnoma imzoladi. Mazkur temir yo‘l qurilishi 2010-yil 22-yanvarida boshlanib, qisqa muddat ichida, ya‘ni 2010-yil 4-noyabr kuni qurib bitkazildi. Faqatgina 2012-yilning 9 oyida Afg‘onistonga 2,9 million tonna yuk o‘tkazildi, shundan 2,2 million tonnasi tranzit, 750 ming tonnasi eksport yuklarini tashkil etdi [4]. Mamlakatimiz tashqi siyosatida Janubiy Osiyo mintaqasi ham hamisha ustuvor yo‘nalish bo‘lsakda, ammo aqin-yaqingacha biz bu mintaqaga nisbatan, asosan, Afg‘oniston omili orqali ya‘ni xavfsizlik nuqtai nazaridan yondashib kelganmiz. Buning natijasida ikki tomonlama munosabatlar yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmadi, mavjud imkoniyatlardan foydalanilmadi.

Yangi O‘zbekiston sharoitida xalqaro munosabatlar sohasida mintaqadagi davlatlar bilan munosabatlar yangi bosqichga ko‘tarildi. Aytish kerakki, Janubiy Osiyo biz uchun yirik bozor, aholi soni 2 milliarddan ziyod. Yalpi ichki mahsuloti 3,4 trillion dollar, mamlakatlarning o‘rtacha yillik o‘sishi 6-7 foiz. Yoninamizdagi shunday katta makonda ulkan iqtisodiy imkoniyatlar mavjudki, ulardan foydalanish ikki tomonga ham katta manfaat keltirdi [5].

Markaziy Osiyo respublikalari dengiz yo‘liga chiqish uchun bitta davlatni, O‘zbekiston esa ikki davlat hududini kesib o‘tishi bu iqtisodiy o‘sishga jiddiy to‘siq bo‘ldi. Misol uchun, Markaziy Osiyo davlatlaridan Shanxayga bitta konteyner yetkazish Turkiya va Polsha davlatlariga nisbatan besh barobar qimmat. Dengizga chiqish imkoniyatiga ega bo‘lmagan davlatlar eksport daromadlarining 18 foizini

transport xarajatlari uchun ishlatadi. Bu ko‘rsatkich dengizga chiqish imkoniyatiga ega davlatlarda 9 foizni tashkil etadi. “Jahon banki, Osiyo va Islom traqqiyot banklari, boshqa xalqaro institutlar ekspertlari yordamida Markaziy Osiyoning mintaqaviy transport yo‘laklarini rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish va shu asosda Markaziy Osiyo transport tizimini barqaror rivojlantirish bo‘yicha mintaqaviy dastur qabul qilish, mintaq mamlakatlari Shanxay hamkorlik tashkiloti faoliyatida muhim rol o‘ynashini hisobga olib, ushbu tashkilot doirasida transport yuk tashish jarayonlarini integratsiyalashtirgan holda boshqarish tizimi yaratildi, transport-logistika sohasida mavjud muammolar bartaraf etildi [6].

Shu ma‘noda, O‘zbekiston hukumati tomondan ilgari surilgan va jahon hamjamiyati tomonidan keng qo‘llab-quvvatlangan Mozori-Sharif-Qobul- Peshovar temir yo‘li qurilishi mintaqalarimizni iqtisodiy rivojlanishini tubdan o‘zgartirishi o‘zining natijalari berdi. Iqtisodiy tahlilchilarning ma‘lumotiga ko‘ra, yangi yo‘l ishga tushishi bilan Markaziy Osiyodan Janubiy Osiyoga bitta konteynerni yetkazish narxi 900 dollardan 286 dollarga arzonlashdi. Bundan tashqari, yuk tashishga sarflanadigan vaqt 35 kundan 3-5 kungacha qisqardi. Shu bilan birga, eksport salohiyati ham keskin oshadi. Umuman Markaziy va Janubiy Osiyo mamlakatlari o‘rtasidagi faol hamda ochiq muloqot ulkan savdo-iqtisodiy va madaniy-sivilizatsiyaviy salohiyatni to‘liq ro‘yobga chiqarish uchun beqiyos imkoniyatlar yaratadi. Bundan Markaziy va Janubiy Osiyoda zamonaviy, samarador hamda xavfsiz transport-logistika infratuzilmasini yaratish muhim ahamiyat kasb etdi. Termiz-Mozori-Sharif-Qobul-Peshovar temir yo‘l tarmog‘i mintaqalarimiz o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik takturasining asosiy bo‘g‘iniga aylandi. Ushbu loyiha yetakchi xalqaro moliya institutlari tomonidan ham faol qo‘llab-quvvatlandi. Zero, temir yo‘l tarmog‘ining qurilishi har ikki mintaqaning tranzit salohiyatini to‘la ro‘yobga chiqdi, Janubiy Osiyo va Yevropa mamlakatlari o‘rtasida Markaziy Osiyo hamda MDH hududi orqali o‘tadigan eng qisqa yo‘lni ochildi, shu bilan birga, yuklarning turib qolishi va tashish muddatlarini sezilarli darajada qisqartirishga xizmat qildi [5].

Umuman olganda, ushbu transchegaraviy temir yo‘lni foydalanishga topshirish Markaziy va Janubiy Osiyo mamlakatlarining inklyuziv iqtisodiy rivoji uchun mustahkam zamin yaratadi. Mazkur temir yo‘l tarmog‘i Hind-Gang tekisligini Taksila, Gandara, Termiz singari tarixiy shaharlar orqali Yevroosiyoning Janubiy hududi bilan bog‘langan qadimgi Shimoliy savdo yo‘li- Uttarapaxata savdo yo‘lining o‘ziga xos zamonaviy shakli bo‘ladi. Hindistonni Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan bog‘laydigan Shimoliy-Janubiy transport koridori mana shunday transmintaqaviy infratuzilmani hayotga muvaffaqiyatli tatbiq etishning yorqin namunasidir.

Bundan tashqari, Transafg‘on temir yo‘l qurilishi loyihasi kelgusida mamlakatlarimizni Xitoy va Osiyo-Tinch okeani mintaqasining boshqa yetakchi davlatlari bilan bog‘landi. Bu esa “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusi maqsadlari bilan ham uyg‘undir. Shuningdek, istiqbolli raqamli platformalarni joriy etish Markaziy va Janubiy Osiyo mamlakatlarini iqtisodiy taraqqiyotning lokomotiviga aylantirdi. “Bir makon, bir yo‘l”- Xitoyning xalqaro tashabbusi bo‘lib, u Markaziy Osiyo, Yevropa va Afrika mintaqasida joylashgan 60 dan ortiq mamlakatlarni o‘zaro bog‘lovchi mavjud iqtisodiy yo‘laklarni yanada takomillashtirish hamda yangi transport va savdo yo‘llarini yaratishga qaratilgan. Ushbu hududdagi davlatlar jahon yalpi ichki mahsulotining 55 foizini, global energiya zaxiralarning 75 foizini o‘zida jamlagan. “Bir makon, bir yo‘l”ga a‘zo mamlakatlar bilan sayyohlik sohasida faol hamkorlik O‘zbekiston uchun katta imkoniyatlarni ochadi. “Bir makon, bir yo‘l”ning 60 mamlakati eng yirik tashqi turist “yetkazib beruvchilar”dir. Jahon sayyohlik tashkilotining

ma'lumotlariga ko'ra, dunyodagi sayyohlar tomonidan sarflangan pullarning 20 foizidan ko'prog'i Xitoy ulushiga to'g'ri keladi. Ular 2017-yilda turizmga 250,6 mld dollar sarflagan. Ekspertlarning qayd etishicha, 2021-yilga kelib jahondagi Xitoy sayyohlarining soni 200 millionga, ularning harajatlari 429 milliard dollarga yetdi [7].

Respublika transport sohasi uchun yuqori malakali kadrlar tayyorlash, tizimni ilg'or xorijiy tajriba va xalqaro standartlar asosida tubdan takomillashtirish, ta'lim jarayoniga o'qitishning innovasion uslublari va axborot texnologiyalarini keng joriy etish hamda sohaning ilmiy salohiyatini yanada oshirish maqsadida 2020- yilning 4-may kuni mamlakatimiz Prezidentining "Transport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Qaroriga ko'ra, Toshkent temir yo'l muhandislari instituti, Toshkent avtomobil yo'llarini loyihalash, qurish va ekspluatatsiyasi instituti hamda Toshkent davlat texnika universitetining aviakosmik texnologiyalari fakulteti asosida Toshkent davlat transport universiteti tashkil etildi.

Bundan asosiy maqsad mamlakat transport kommunikasiya siyosatidagi ustuvor vazifalarni chuqur anglagan kreativ fikrlaydigan mutaxassis kadrlar tayyorlandi. Yangilanayotgan O'zbekiston keyingi yillarda boshqa sektorlar bilan bir qatorda ta'lim sohasida ham kompleks rivojlantirish bo'yicha salmoqli ishlarni amalga oshirdi [8].

Xulosa va takliflar. Yangi O'zbekistonda temir yo'l transporti sohasida amalga oshirilgan islohotlar mamlakat transport tizimini modernizatsiya qilish, logistika imkoniyatlarini kengaytirish va hududlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlashda muhim o'rin tutdi. Ushbu islohotlar natijasida yuk va yo'lovchi tashish hajmi ortib, iqtisodiy faollik kuchaydi, yangi temir yo'l liniyalari va zamonaviy logistika markazlari barpo etildi. Transport infratuzilmasining yangilanishi nafaqat iqtisodiy o'sishga, balki aholining ijtimoiy farovonligiga ham bevosita ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, temir yo'l sohasi xorijiy investitsiyalar uchun jozibador soha sifatida shakllanib bormoqda. Bu esa Yangi O'zbekistonning xalqaro transport tizimiga integratsiyalashuvini tezlashtirishga xizmat qilmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –Toshkent: O'zbekiston, 2016.
2. 14-fond materiallari Surxondaryo viloyat davlat arxivi.
3. O'zMA. F-29. Turkiston ASSR yer ishlari xalq komissarligi.
4. Qabulov E.A. Surxon vohasi xo'jaligi (XVIII - XX asr boshlarida) –Toshkent: 2012. –B.17.
5. Tursunov S., Qobulov E. va boshq. Surxondaryo tarixi. – Toshkent: Sharq, 2004. – B.275.
6. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1965 году. –Ташкент: Узбекистан, 1966. – С. 431.
7. Тогаева А.З. Железная дорога Ташкент - Оренбург и ее место в социально-экономической жизни Туркестана. Тарих фан. номз. дисс. автореф. - Т., 2010. - 30 б.
8. Узбекистан за годы восьмой пятилетки (1966-1970 гг.). –Ташкент: СК КП Узбекистана, 1971. – С.160.